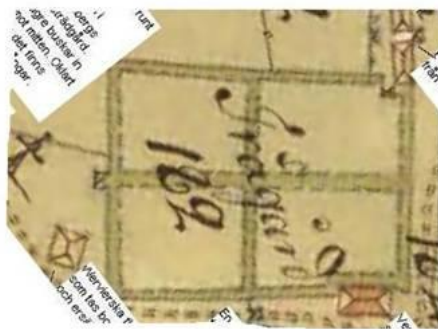

Strömsbergs köksträdgård En historisk beskrivning

1780

1824

1853

1952

Nicklas Gustafsson
Självständigt arbete vid LTJ- fakulteten, SLU
Grundnivå C, 15 hp
Landskapsingenjörsprogrammet
Sveriges lantbruksuniversitet, SLU, Alnarp VT 2010
Handledare Anna Jakobsson

Strömsbergs köksträdgård – En historisk inventering

The Stromsbergs kitchen garden – an inventory

Nicklas Gustafsson

Handledare:	Anna Jakobsson, Forskningsassistent, Fil dr, Landskapsarkitekt, SLU, LTJ-fakulteten, Område Landskapsarkitektur
Examinator:	Eva Gustavsson, SLU, LTJ-fakulteten, Område Landskapsarkitektur
Serienamn:	Självständigt arbete vid LTJ-fakulteten
Omfattning:	15 hp
Nivå och fördjupning:	Grund C
Kurskod:	EX0361
Program / utbildning:	Landskapsingenjörsprogrammet
Omslagsbilder:	Lantmäteriets historiska kartor samt Södins karta fr Stora Kopparbergs bergslags Arkiv, Falun
Utgivningsort:	Alnarp
Utgivningsår:	2010
Elektronisk publicering	http://stud.epsilon.slu.se
Nyckelord	Strömsbergs bruk, Vallon, Strömsbergs herrgård, Wachtmeister, von Platen, Catharina Ribbing, Charles de Geer, Vervier, Leufsta

Sveriges lantbruksuniversitet
Fakulteten för Landskapsplanering, trädgårds- och jordbruksvetenskap
Institutionen för landskapsplanering

FÖRORD

Mitt självständiga arbete är skrivet på C-nivå, 15 hp och är genomfört vid område Landskapsutveckling på Alnarp, Sveriges Lantbruksuniversitet, inom ämnet Landskapsplanering. Jag har skrivit om en historisk köksträdgård vid Strömsberg i Uppland. Jag hoppas att uppsatsen kan bidra till en större förståelse av Strömsbergs Köksträdgårds historia och bli en hjälp i utstakningen av framtida visioner för bruksmiljön där. Min handledare har varit Anna Jakobsson och Examinator är Eva Gustavsson.

Jag vill rikta ett extra tack till Magnus Blanck i Strömsberg, handledare Anna Jakobsson och min familj, som hjälpt mig på olika sätt under resans gång.

Lomma 24 januari 2010

Nicklas Gustafsson

Kartkavalkaden på framsidan visar ”Strömsbergs köksträdgård” under olika perioder i historien. Från Storskifteskartan från 1789¹, Laga skifteskartan från 1824². Karta över kryddgårdar och hemslåttor vid Strömsbergs bruk, Sjödin, 1853³, till Ekonomiska kartan från 1952⁴, som är redigerad av undertecknad.

-
- 1 Lantmäteriet, Gävle (2010) Storskifteskarta 1789 (Elektronisk)
http://historiskakartor.lantmateriet.se/arken/s/show.html?showmap=true&archive=LMS&nbOfImages=9&sd_base=lms2&sd_ktun=4c4d535f4236372d343a31 Tillgänglig: 2010-01-12 © Lantmäteriet Gävle 2010. Medgivande I 2010/0055.
 - 2 Lantmäteriet, Gävle (2010) Laga skifte 1824 (Elektronisk) Lantmäteriet, Gävle (2010) Storskifteskarta 1789 (Elektronisk)
http://historiskakartor.lantmateriet.se/arken/s/show.html?showmap=true&archive=LMS&nbOfImages=9&sd_base=lms2&sd_ktun=4c4d535f4236372d343a31 Tillgänglig: 2010-01-12 © Lantmäteriet Gävle 2010. Medgivande I 2010/0055.
 - 3 Stora Kopparbergs bergsslags arkiv, Falun. 505 63, J6 Bruksfolkets kryddgårdar och hemslottor, 1853
 - 4 Lantmäteriet, Gävle (2010) Ekonomiska kartan 1952 (elektronisk)
http://historiskakartor.lantmateriet.se/arken/s/show.html?Tillgänglig:2010-01-12showmap=true&archive=RAK&sd_base=rak2&sd_ktun=52414b5f4a3133332d313248396a3534&archive=RAK © Lantmäteriet Gävle 2010. Medgivande I 2010/0055. Kartan redigerad av Nicklas Gustafsson

SAMMANFATTNING

En epok tog slut år 1920 då Strömsbergs bruk lades ned, efter nästan 300 års vallonskt inflytande. Strömsbergs köksträdgård var sedan handelsträdgård 1920-ca 1950 och är nu ett område för fritidsodling.

Bruksägares goda förtjänster investerades till viss del till att försköna och bygga ut brukets bebyggelse och trädgårdar. Strömsbergs köksträdgårds historik startade sannolikt på 1660/70-talet då bruksförvaltare Johan Vervier byggde brukets första herrgård. I uppsatsen har ”Strömsbergs köksträdgård” jämförts med Leufsta bruk och Sverige i övrigt. Leufstas köksträdgård separerades från lustträdgården runt 1700 och behöll sedan sin fria stil med raka fyrkantiga kvarter under lång tid framöver. Strömsbergs ägare Charles och Karl de Geer var boende i Leufsta, och hade förvaltare boendes i Strömsberg. Detta är en orsak till att trädgården i Leufsta, blev så mycket större och mer utvecklad än i Strömsberg.

Generellt i Sverige kan man säga att om de franska idealen innebar separerade köks- och lustträdgårdar, så kom senare anläggningar att bli enklare i sin utformning och köksträdgårdarna fick flytta in i formparken/blomsterträdgården igen på många håll. I Leufsta hade köksträdgården samma plats allt sedan franska stilen kom från år 1700 till 1900-talet. I Strömsberg gjordes antagligen inte en sådan geografisk avgränsning mellan nyttokvarter och lustträdgård.

Det allt ökande utbudet av köks- och prydnadsväxter på marknaden gjorde att antalet grönsaker och blomsorter aldrig varit så stort som på 1800-talet. Köksträdgårdarna blev större, så även i Strömsberg där växthus för vindruvor, palmer och andra frostkänsliga växter uppfördes på 1850-talet enligt Andersson. Drivbänkar fanns troligen redan 1745 enligt en bruksräkning där olika glas köpts in till ”trägården.” Drivbänkar anlades längs västra muren i Strömsberg, där sommarblommor, sallad, morötter och andra köksväxter drevs upp på våren i varmbänkar. Greve Wachtmeister sålde Strömsberg år 1920 till skogsbolaget Stora Kopparbergs bergslags AB. Strömsbergs köksträdgård drevs sedan i form av handelsträdgård av värdshusägaren Kalle Holm och på 1950-talet avstyckades Strömsbergs köksträdgård och ett radhus uppfördes i dess västra del. Allt sedan dess har trädgården varit ett område för fritidsodling.

SUMMARY

An era ended in 1920 when the Walloon ironworks village of Strömsberg closed. The Wallon people had lived on the spot for 300 years and influenced the region was a lot. The kitchengarden in Strömsberg was a garden center 1920-50.

The count's good profits made him reinvest a lot of capital in the Wallon ironworks village to make it better and to construct forges, buildings and gardens. The kitchen garden's history in Strömsberg started in 1660-70s, when Johan Vervier, built Strömsbergs first manor house. Strömsbergs kitchengarden has been compared with Leufsta and Swedish kitchen gardens in this report. The design of Strömsbergs kitchen garden was influenced by the German Democratic Republic and the Netherlands, and perhaps from France and England. In Leufsta,

the new garden styles were followed much more consistent, from the free northern European style, through the French style and the English style, 1800s German style, to the French style again. In Leufsta, the Kitchen garden was separated from the flower garden in the year of 1700. If that was the case in Stromsberg, I am not sure.

The family of de Geer mostly lived in Leufsta and their inspector lived at Stromsberg. Some periods the owner lived in Stockholm or in Wessland. This is a reason why the garden was more well developed in Leufsta than in Stromsberg. The selection of available vegetables on the market, was increased in the 1800s. The kitchen garden became larger and hothouses were built in Stromsberg, with grapes, palm trees and flowers. The hot house was built in the 1850s, and Forcing-beds were used in Stromsberg in 1745, when they were erected near the wall in the west side of the garden. In the spring summerflowers, lettuce, carrots, and other vegetables were grown in the Forcing-bed.

The owner of Stromsberg count Wachtmeister sold Stromsberg in 1920. After that, Stromsberg kitchen garden, became a garden center.

INLEDNING	7
Bakgrund	7
Mål och Syfte.....	12
Material och metod.....	12
Avgränsningar.....	14
STRÖMSBERGS KÖKSTRÄDGÅRD – EN HISTORISK BESKRIVNING.....	14
Strömsberg i dag.....	14
1600-talet.....	19
Strömsbergs grundande.....	19
Strömsberg i jämförelse med Leufsta.....	21
Något om köksträdgårdar i Sverige vid den här tiden.....	22
1700-talet.....	27
Strömsberg.....	27
Leufsta bruks nya Barockanläggning.....	37
Köksträdgård i det närbelägna Österbybruk	39
Något om köksträdgårdar i Sverige vid den här tiden.....	40
1800-talet.....	41
Strömsberg får drivhus.....	41
Strömsbergs köksträdgård jämfört med Leufsta bruk	45
1900-talet.....	47
Strömsberg.....	47
AVSLUTANDE DISKUSSION	56
KÄLLFÖRTECKNING	58

INLEDNING

Bakgrund

I kursen Trädgårdshistoria för landskapsingenjörer ht 08, på SLU, 5 HP, Alnarp, såddes ett frö hos mig att skriva ett examensarbete om det trädgårdshistoriskt intressanta vallonbruket Strömsberg i Uppland, som ligger i Tierps kommun. Eftersom jag tidigare har jobbat som turistvärd på Österbybruk, sommartid brukar vistas i bruket Strömsberg, så är jag geografiskt bekant med området och historien kring vallonerna.

I både Österby och Strömsberg jobbas det för att öka besöksnäringen och jag är övertygad att en rätt paketerad produkt av trädgårdshistorien kan lyfta turismen både i Vallonbruken och i andra delar av landet. Då man kommer till det läget att man vill göra en satsning på en historisk trädgård krävs enligt Florensdokumentet och kulturminneslagen, en grundlig historisk dokumentation av trädgården innan man gör någon som helst ändring. Ändringar måste göras efter noga övervägningar och med saklig grund.

I examensarbetet "Strömsbergs bruks industriminnespark – Att synliggöra en kulturmiljö, av Karin Komstadius (2003), beskrevs och utarbetades förslag för Strömsberg, med tyngdpunkt på Industriminnesparken och den engelska parken. Komstadius beskriver endast kortfattat om Strömsbergs köksträdgård, vilket gjorde att jag vill veta mer. En annan orsak till att jag valt Strömsbergs köksträdgård är enligt mitt tycke, dess strategiskt fina läge i bruket. Det kan vara av avgörande betydelse för att lyckas vid en eventuell framtida satsning på trädgården som besöksmål.

Figur nr 1. Strömsberg ligger i norra delen av Uppland där även flera andra Vallonbruk är belägna. Tierp som

är huvudort i kommunen ligger 7,5 km söder om Strömsberg. Vid Tierp passerar stambanan och även den nya motorvägen mellan Uppsala och Gävle. (© Lantmäteriverket Gävle 2009. Medgivande I 2008/1959. Redigerad av Nicklas Gustafsson).

Ett antal personer som förmodligen haft betydelse i skiftande grad för Strömsbergs köksträdgård är:

Under 1600-talet

Wellam Vervier	Järnhandlare, bruksarrendator, bruksägare från Vervier i Vallonien. Grundare av Strömsbergs bruk, värvare av valloner, bosatt nära slussen i Stockholm. Samtida med två andra vallonska bruksägare i Uppland Louis de Geer och Gerhard de Besch.
Johan Vervier	Son till Wellam Vervier, bosatt nära slussen i Stockholm, i Wesslands kronobruk och i Strömsberg, där han uppförde den första herrgårdsanläggningen och kanske den första trädgården i Strömsberg.
Laurent Vervier	Bror till Wellam Vervier, värvare av vallonska bruksarbetare i Liége till bland annat Louis de Geer ⁵ .
Louis de Geer	Bankir, vapenhandlare ⁶ , bruksarrendator och bruksägare. Han blev mycket förmögen och byggde flera ståndsmässiga herrgårdar och palats och ritade flera trädgårdar. De Geer och Wellam Vervier hade flera beröringspunkter under perioden i Sverige och fanns inom samma vallonska nätverk ⁷ .
Bröderna de Besch	Willem de Besch hade ett kompanjonskap med Louis de Geer och hjälpte honom att komma in på den svenska marknaden, bl a genom ett delat arrende. Gillis de Besch och Gerhard de Besch drev ett konsortie vid Nyköpingsverken ⁸ . Gerhard blev sedan Wellham Verviers kompanjon vid kronobruket Forsmark i Uppland.
Johan Röttlin	Gift med Willem Verviers dotter, sekreterare åt hovet. Arbetade åt riksrådet, trädgårdsanläggaren Magnus Gabriel de la Gardie. Röttlin var bosatt nära slussen i Stockholm hos sina svärföräldrar.
Magnus Gabriel Röttlin	Barnbarn till Strömsbergs grundare W. Vervier. Blev bruksägare av Strömsberg och Wessland ett kort tag på 1680-talet. Röttlin blev mest känd för att han flyttade herrgården i Strömsberg till Wessland.

5 Florén, 2002, sid 58

6 Florén, 2002, sid 58-59

7 Florén, 2002, sid 55

8 Floren, 2002, sid 61-62

Under 1700-talet

Hans Gabriel Enander	Lät anlägga en ny bruksherrgård i Strömsberg. Bruksägare.
Charles de Geer	Bruksägare, Köpte Strömsberg och genomförde en stor ombyggnad av bruket. Han var själv bosatt i Leufsta och hade en inspektor bosatt i Strömsberg. Han lät uppföra ett corps-de-logi i Strömsberg.
Charlotta de Geer.f Ribbing	Fru till Charles de Geer. Bosatt i Leufsta, därefter flyttade hon till sitt änkesäte i Strömsberg. Tidvis även bosatt i Stockholm. Paret har ett eget gravkor i Uppsala domkyrka.

1800-talet

Exellensen Karl de Geer.	Bruksägare, var bosatt i Leufsta. En inspektor fanns i Strömsberg. Omdanade förmodligen Strömsbergs köksträdgård, med två nya kvarter, samt drivhusbyggnader och kanske slaggstensmur.
Baltzar J E von Platen	Bruksägare, departementschef, riksdagsman. Gift med Charlotta de Geer. Uppförde plantskolan i Strömsberg.

Under 1900-talet

Gustav Svensson	Överskogsmästare, som anlade den nya parken, som invigdes 1901
Wachtmeister	Bröderna Henning och Axel drev Strömsberg, som lades ner 1920. 1901 invigdes nya parken efter ritningar av Gustaf Svensson.
Ragnar Strömberg	Trädgårdsmästare på 1920-talet.
Kalle Holm	Drev värdshuset från 1944 och arrenderade Strömsbergs köksträdgård
Cleasson	Arrenderade Strömsbergs köksträdgård efter Holm, samt plantskolan.
Elis Eriksson	Trädgårdsmästare i Strömsberg.
Olsson	Trädgårdsmästare i Strömsberg.
Berg	Förvaltare 1961. Planterade 6 hästkastanjer i Strömsbergs köksträdgård.

De viktigaste orsakerna till Strömsbergs och de andra vallonbrukens blomstrande utveckling mellan 1600-1800-talet, var:

- Svenska hovets strävan att värva utländskt yrkeskunnigt folk för att anlägga landets kronobruk. (Johan III:s, Gustav II Adolfs, Hertig Karl och Drottning Kristina)⁹
- I Vallonien fanns en konkurrenskraftig metod att framställa järn, som introducerades i Sverige under 1600-talet.
- Louis de Geer såg möjligheterna i att investera kapital i Svenska järnbruk¹⁰.
- Sverige hade de råvaror som krävdes för framställning av musköt och stångjärn, nämligen malm (från Dannemora gruvor), skog och vattenkraft, samt ett fungerande transportsystem.¹¹
- Sverige hade en strävan att bli en stormakt¹², vilket krävde en modern krigsindustri¹³.

Vallonsmidet, eller den så kallade franska metoden, krävde två smideshärdar, för att skilja slaggprodukterna från järnet¹⁴. Denna franska metod var slagkraftigare än det rådande tysksmidet.

Högkonjunkturen i Vallonien¹⁵ (som idag är den fransktalande södra delen av Belgien) och bankiren och vapenhandlaren Louis de Geer sinne för goda affärer, gjorde honom mycket förmögen.¹⁶ Han kunde låna ut kapital till Sverige vid den så kallade Älvsborgs lösen 1616. Det liegiska nätverket blev ett nytt affärskoncept.¹⁷ En viktig del i detta var bröderna de Besch¹⁸ som kallades till Sverige 1595 av hertig Karl. Gerhard var med och byggde upp Nyköpingsverken och Uppsalas domkyrkotorn och hans fader var slottsarkitekt vid Nyköpingshus.¹⁹ Willhem de Besch var den av bröderna som skaffade sig ett namn bland Sveriges aristokrati, vilket var värdefullt för Louis de Geer, då han lite senare ville etablera sig i Sverige. Tillsammans med Willhem de Besch kunde Louis de Geer inledningsvis förvärva ett arrendekontrakt på Finspångs och Godegårds kronobruk av kronan och ungefär samtidigt fick Welam Vervier (Strömsbergs grundare) också en del av ett arrende av Forsmarks och Wesslands kronobruk.²⁰

9 Malmberg, 1917, sid 12

10 Attman, 1987, sid 30-31

11 Johnsson, 2002, sid 24

12 Attman, 1987, sid 32

13 Florén, 2002, sid 100

14 Florén, 2002, sid 31

15 Nationalencyklopedins hemsida. Sökord: Belgien Digitalt: http://www.ne.se/belgien/befolkning-och-n%C3%A4ringsliv?i_h_word=valloner Tillgänglig 2010-01-12

16 Malmberg, 1917, sid 13

17 Florén, 2004, sid 55

18 Attman, 1987, sid 43-45

19 Malmberg, 1917, sid 12

20 Runebergs hemsida. Nordisk familjebok, 1800-talsutgåvan. Sökord: Finspång Digitalt:

Strömsbergs grundare Welham Vervier och Leufstas Louis de Geer kom att följas åt på många sätt under åren i Sverige, med den skillnaden att Louis de Geer blev betydligt rikare och berömdare. De var båda från Liegetrakten i Vallonien, de kom till Sverige för första gången år 1618, de startade de värvningskontor, för att locka yrkeskunnigt folk från Vallonien till Sverige, de fick båda inledningsvis arrendera bruk och gevärsfaktorier, de fick båda senare köpa egna järnbruk i Uppland år 1643, de var båda bosatta nära Slussen i Stockholm och de dog samma år 1654 som framgångsrika bruksägare.

Flera värvningskontor upprättas i Vallonien och Strömsbergs grundare Wellam Vervier blev en av svenska regeringens agenter för anskaffande av bruksfolk i Frankrike, Holland och Tyskland. De flesta vallonerna hamnade i Östergötland, Södermanland och Uppland. Vervier inleder sedan sin karriär som arrendator av Norrtälje gevärsfaktori, Forsmarks och Wesslands bruk tillsammans med en av bröderna de Besch.²¹

Några påkostade bruksherrgårdsanläggningar anlades inte i de Uppländska vallonbruken under 1600-talet och det som byggdes, följde den holländska arkitekturen som var väl etablerad. De flesta arkitekter som verkade i Sverige under 1600-talets tidigare halva var nederländare där familjen de Besch hörde till de mer kända.²² De la Vallée blev sedan kunglig arkitekt, vars byggnadskonst kom att bli dominerande under århundraden framöver enligt franska ideal.²³

I både Anna Carlborgs examensarbete ”Vårdprogram för Österby bruks köksträdgård” och Josephina Wesström Juhlin’s examensarbete ”Leufstabus köksträdgård och dess trädgårdsmästare” beskrivs att Louis de Geer hade låtit anlägga kvadratisk utformade krydd och köksträdgårdar med typiska drag från medeltiden, med raka kvarter precis som i Strömsberg, efter sydtyska förebilder.

Efter en provotid som arrendatorer fick de vallonska bruksarrendatorerna köpa loss sina bruk, vilket gjorde att viljan att satsa mer på sina anläggningar och trädgårdar ökade. Gerhard de Besch köpte Forsmarks bruk, Louis de Geer Leufsta bruk, Österby och Gimo bruk och Welam Vervier köpte Dorkarby bruk (Strömsbergs bruk) och Wesslands kronobruk. Strömsbergs bruk byggdes upp helt från grunden eftersom det inte hade varit något kronobruk där tidigare. Bruket sålde till en början muskötplåt till Gevärsfaktoriet i Söderhamn. Vervier och hans familj bodde ståndsmässigt i Stockholm, nära slussen på Stora Nygatan 32 innan familjen flyttade permanent till kronobruket Wessland strax norr om Strömsberg.²⁴ Eftersom Wesslands bruk varit ett kronobruk sedan långt tidigare, fanns redan en bruksgård där, dit familjen flyttade. Efter trettioåriga kriget fick Strömsberg och de andra vallonbruken ändra sin produktionsinriktning, eftersom beställningarna av muskötplåt till krigsindustrin vid Söderhamns och Norrtälje gevärsfaktori dalade, liksom beställningar från Nederländerna.²⁵

<http://runeberg.org/nfad/0683.html> Tillgänglig 2010-01-20

21 Malmberg, 1917, sid 29

22 Karling, 1931, Sid 216

23 Karling, 1931, Sid 215-217

24 Malmberg, 1917, sid 33

25 Attman, 1987, sid 37

Halvfabrikatet stångjärn blev i stället den viktigaste exportprodukten, som såldes till företag i Yorkshire i England.²⁶

Mål och Syfte

Det jag vill åstadkomma med mitt arbete är en historisk dokumentation av en köksträdgård i ett uppländskt vallonbruk som Strömsberg, det vill säga beskriva hur den har sett ut och utvecklats till idag samt en beskrivning av nuläget.

Mina personliga mål är att lära mig arbeta med arkivmaterial och hur man dokumenterar en park och trädgårdsanläggning.

Syftet med arbetet är att bidra till ökad kunskap om bruksmiljöer och att bidra till ett bredare underlag för eventuella framtida utvecklingsplaner av Strömsberg.

Material och metod

Initialt pratade jag med Tierps kommun och Stiftelsen Strömsbergsindustriminnen och Länsstyrelsen i Uppsala län om material kring Strömsberg. Den person som de rådde mig att kontakta var Magnus Blanck som arbetat på bruket som chaufför, turistguide och som aktiv medlem i sysslor som rör bevarandet av industriminnen.

Mitt tillvägagångssätt för att reda på hur det sett ut i Strömsbergs köksträdgård och när förändringar skett, har varit till stor del varit att titta på och tolka Storskifteskartan från 1789, Enskifteskartan från 1821, Laga skifteskartan från 1824, Sjödins karta över Strömsbergs täppor och hemslåttor från 1853, ekonomiska kartan från 1952. Jag har även synat fotografier och målningar och tolka dessa, samt försökt koppla historisk litteratur om Leufsta, Svenska köksträdgårdar med Strömsbergs köksträdgård. Jag har även genomfört intervjuer med ortsborna Magnus Blanck, Stiftelsen Strömsbergs industriminnen och Rune Eriksson, hobbyodlare. Med hjälp av kort och intervjuerna har jag fått en större förståelse för Strömsbergs bruks och köksträdgårds utseende under 1900-talet och fram till idag.

Sammanfattningsvis så har jag hittat mest information om Strömsbergs bruk, herrgård och om ägarbyten, men ytterst få beskrivningar om förändringar i köksträdgården. Kartorna har gjorts med så stort tidsmässigt glapp varför det har varit svårt att se exakt år då förändringar inträffade. Hade jag varit mer strategisk i min metod, hade jag valt att lägga mer tid med arkivstudier i Falun, där jag hittade mest material. Det hade även varit bra om jag avlagt besöket något senare i processen, då jag hade en bättre överblick på viktiga årtal och händelser. Det har varit nyttigt att följa trädgårdsepoker i Sverige, för att försöka tolka de förändringar som skett i kartorna över Strömsberg. Det svåra har varit att förstå när en markering på kartan beskriver en schablon eller ett faktiskt objekt t ex ett träd i en allé.

För att ta reda på vad köksträdgården använts till, har jag tolkat *Storskifteskartan 1780*, *Enskifteskartan 1821*, (Se figur nr 6 och 8), *Plan över "Köks och fruktträdgård"* (Se figur nr

26 Attman, 1987, sid 37-38

7) i Strömsberg, tolkat *inventarieförteckningar*. Vid tolkningar och översättningar, har jag fått en del hjälp av MaryAnn Olarsbo på Leufsta bruksarkiv och Jan H Gustafsson, 1:e antikvarie på Länsstyrelsen i Uppsala län. För att försöka reda ut hur Strömsbergs köksträdgård användningsområden sett ut, har jag gjort jämförelsestudier mellan Strömsberg, Leufsta och Sverige för att få några svar. För perioden 1900-2000-talet har jag fått material genom två intervjuer med ordsbor.

I sökandet efter vilket växtmaterial som använts i Strömsbergs köksträdgård har jag fått göra vissa antaganden utifrån litteraturstudier i andra delar av landet Hans Mårtensson, Kjell Lundkvist och Maria Flincks studier om växter på 1600- till 1800-talet. Även i Anna Carlborgs examensarbete om Österbybruks köksträdgård fick jag ledtrådar om vilket växtmaterial som kan ha använts i ”Strömsbergs köksträdgård”. Efter intervjuer med Magnus Blanck, Stiftelsen Strömsbergs industriminnen fick jag en del information om vad som odlades i början av 1900-talet och av Rune Eriksson, verksam hobbyodlare på ”Strömsbergs köksträdgård”, fick jag information om vad som odlades under senare delen av 1900-talet och fram till idag.

Materialet som dokumentationen baseras på är litteratur om Strömsbergs bruk och arkivmaterial från ett antal arkiv både i Uppland och i Dalarna.

Jag började min arkivresa på Stora Kopparbergs bergslags arkiv i Falun, som jag hade kontaktat innan mitt besök via mail. I detta arkiv fick jag hjälp av Kerstin Engblom Finsén, att hitta material över Strömsbergs bruk under von Platens, Wachtmeisters och Stora kopparbergs bergslag AB:s tid som ägare, år 1861-1920. Arkivet innehöll förutom det jag redan nämnt även brev, årsräkenskaper, dagverksböcker, som rörde Strömsbergs bruk. Jag hittade några gamla kartor, Det var även här jag hittade ”Plan över Köks och fruktträdgård” i Strömsberg, ”Räkenskaper och inventarielistor från 1890”, samt en inventering gjord av Stora Kopparbergs bergslags AB 1920.

Jag avlade även ett besök i Leufsta som innehar delar av Strömsbergs bruks arkiv. MaryAnn Olarsbo på Leufsta bruksarkiv visade en arkivförteckning, samt avräkningsböcker, inventarier och verifikationer för perioden 1734-1773. Troligen följde resterande delar av den de Geerska epoken i Strömsberg, (1773 till 1861) tyvärr med de Geers dotter Charlotta och måg, Baltzar von Platen, enligt MaryAnn Olarsbo på Leufsta bruksarkiv. Det är en del av arkivet som skulle vara intressant att efterforska mer i.

På Faktarummet på Upplandsmuseet, Upplandsrummet på Uppsala stadsbibliotek och Karolina rediviva hittade jag litteratur om ”Strömsbergs bruk”, men inget om Strömsbergs trädgårdar. I boken om Strömsbergs bruks brukshistoria från 1917, fanns en målning av Härstedt (Se figur nr 11) över Strömsbergs köksträdgård, med hänvisning till Westinska samlingen, vilket gjorde att jag undrade om det fanns mer material av den konstnären. Det fanns en hänvisning i boken till Westinska samlingen på Karolina rediviva, men där fanns endast en ritning gällande inspektorsbostaden på Strömsberg. På Karolina redivivas handskriftsavdelning fanns även de äldsta skrifterna om Strömsberg, men jag hade inte kunskap eller tid att gå in djupare i de svårtolkade 1600-talsskrifterna, som låg i den Westinska samlingen. Jag såg ett brev från Drottning Kristinas till Vervier, förmodligen

angående affärerna kring bruket.

Vid mitt besök i Strömsberg hos Magnus Blanck i Stiftelsen Strömsbergs industriminne gjorde jag en intervju, tittade på brukets permanenta bildutställning i fd brukskontoret och fick möjlighet att fotografera intressant material där. Magnus Blanck visade även privata bilder och anteckningar om bruket och lite om trädgården, som jag också fick fotografera. Det var dock få bilder inne från trädgården och ingen bild där personalen var i aktion i trädgården. Några fotografier interiört från drivhus samt flygbilder över Strömsbergs köksträdgård har betydelse för förståelsen av 1900-talet.

Avgränsningar

Geografiskt kommer jag i huvudsak inrikta mitt arbete mot Strömsberg, men som jämförelseobjekt finns huvudbruket Leufsta med. I Leufsta bodde Strömsbergs ägare, familjen de Geer under en betydande del av Strömsbergs bruks historia varför man bör ta det i beaktande för att förstå Strömsbergs trädgårdshistoria. Den plats som jag kommer rikta in mitt arbete på är ”Strömsbergs köksträdgård”, som var/är en av flera park och trädgårdsanläggningar i Strömsberg.

Jag kommer dokumentera ”Strömsbergs köksträdgård” från det att trädgården anlades till nutid. 1900-talet trädgårdshistoria har i vissa hänseenden varit mer dokumenterad och lättillgänglig än den tidigare.

STRÖMSBERGS KÖKSTRÄDGÅRD – EN HISTORISK BESKRIVNING

Denna historiska beskrivning skildrar först Strömsberg idag för att ge läsaren en tydlig utgångspunkt i arbetet. Där efter redogör jag den historiska beskrivningen i tidsmässig kronologisk ordning från 1600-tal till 1900-tal.

Strömsberg i dag

Strömsberg är idag en populär bostadsort för barnfamiljer och hantverkare, bland annat på grund av sin ålderdomliga karaktär och vitputsade hus. Den nya motorvägen genom Uppland blev klar 2007 och utbyggnaden av stambanan till dubbelspår, har gjort området mer attraktivt för pendling till Gävle och Uppsalaområdet, men oväntat steg villapriserna i Tierps kommun mest i landet under senkvintern 2009²⁷. Under sommartid anordnas guidade turer i Strömsbergs industriminnet i samarbete med föreningen ”Vallonbruk i Uppland”.

Strömsbergs bruk berörs av det juridiskt bindande kontrakt, områdesbestämmelser, som tillgodoser det riksintresse som platsens kulturhistoriska värdefulla miljö utgör.²⁸ En ideell förening startades 2000 och 2004 bildades en Stiftelse, Stiftelsen Strömsbergs

27 Dagens industris hemsida: (digitalt)

<http://di.se/Nyheter/?page=/Avdelningar/Artikel.aspx%3Fsectionid%3Ddinapengar%26stat%3D0%26menuaction%3Dstartsidan%3Bhuvudnyheter%26articleid%3D2009%255C12%255C29%255C367178> Tillgänglig 2010-01-22

28 Tierps kommuns hemsida: (digitalt) www.tierp.se/bygga--bo/detaljplaner.html Tillgänglig 2010-01-08

industriminnesvänner.²⁹ Stiftelsen låg i linje med den satsning som gjordes med uppdrag från statsmakterna till Länsantikvarieämbetet om bevarande av industriminnen i landet. Strömsberg har kategoriserats som ett riksintresse inom kulturmiljöområdet enligt motiveringen: ”*Upplands enda järnbruk där alla de komponenter som bildade en typisk bruksmiljö finns bevarade*” vilket är ”*Masugn, rostugnar och kolhus, smedja, kvarn och sågverk vid dammen, arbetarbostäder, herrgårdsanläggning och stora ekonomibyggnader för jordbruket m.m. från 1700- och 1800-talen*”³⁰

Strömsbergs Industriminnespark har utvecklats med Stiftelsen Strömsbergs industriminnesvänner som drivande part, enligt landskapsarkitekten Karin Komstadius intensioner. Komstadius examensarbete ”*Strömsbergs industriminnespark, att synliggöra en kulturmiljö*”³¹ har hjälpt föreningen i dess strävan att göra bruket mer attraktivt och besöksvänligt. Flera satsningar har gjorts runt åsträckan, en kolmila har byggts upp och en allmän uppfräschning runt smedja och masugn har genomförts, en gångbro, liksom objekt i den engelska parken har tagits fram. I det gamla brukskontoret intill Strömsbergs köksträdgård har ett café nyligen öppnats.

I Strömsbergs köksträdgård har det under de sista åren, bedrivits köksodling i mindre skala.³²

De största delarna av köksträdgården har varit höggräs och ytor av lågt klippt gräs, underlättar att promenera genom området. Idag upplevs Strömsbergs köksträdgård som en öppen ljus plats, med stor solinstrålning från söder. Platsen har en helt annan karaktär än vad bilder från 1940-talet visar (se figur nr 14, 20). En hästkastanj *Aesculus hippocastanum*, samt en relativt ung ek *Quercus robur* står innanför den slaggstensmur som omgärdar trädgården mot norr (se figur nr 2). Murens insida är enkelt utformad, jämfört med dess utsida. Insidan av muren var tidigare täckt av en hög klippt granhäck fram till 1958³³ (Se figur 28, 31).

Från Strömsbergs köksträdgård kan man se Strömsbergs herrgård, smedja, Klockstapel, orangeridel, mur, brukskontor, klensmedja/tvätter, en liten park med bänkar, rundel och smedsstaty mellan brukskontor (Café) och radhuset från 1950-talet (Se figur 6, 34). Några grusgångar finns inte i köksträdgården (Se figur nr 3).

Odlingen i Strömsbergs köksträdgård är av hobbykaraktär och bedrivs av en av de boende i radhuset i närheten. Odlingen sköts för hand, men för ett par säsonger sedan anlätades en lokal bonde för plöjnings och harvningsarbetet, i en jord som beskrivs som varken utpräglad lerjord eller sandjord. Odlaren brukar plantera 3-4 sorters *Solanum tuberosum* potatis, *Brassica oleracea* L var. *asparagoides* broccolli, *Daucus carota* ssp *sativus* morot, *Beta vulgaris* var. *vulgaris* rödbeta, isbergssallad, och *Brassica oleracea* L. kål.³⁴

Fd.drivhuset som står i trädgården (Se figur nr2,5) är ca 25 m långt och 10 meter brett.³⁵

29 Stiftelsen Strömsbergs industriminnesvännerns hemsida: (Digitalt)

<http://www.stromsbergsbruk.nu/forening.php> Tillgänglig 2010-01-08

30 Länsstyrelsen i Uppsala läns hemsida. (Digitalt) <http://www.c.lst.se/templates/Page.aspx?id=546> Tillgänglig 2009-12-30

31 Komstadius, 2003, sid 6

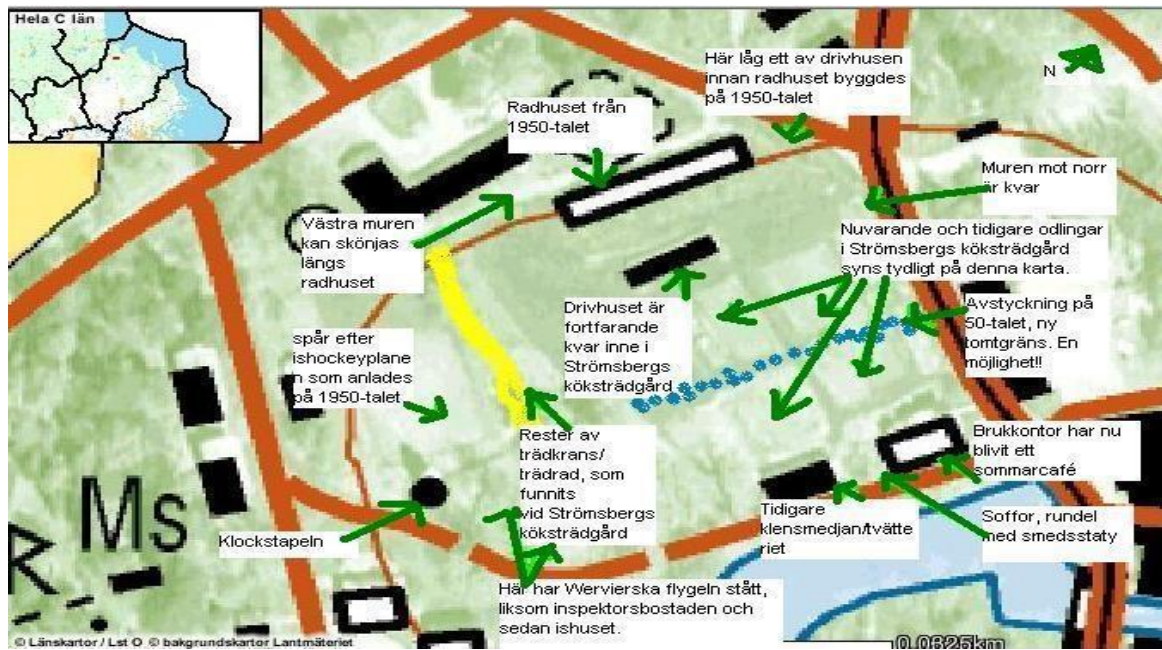
32 Intervju med Rune Eriksson, hobbyodlare 2010-01-03

33 Intervju med Magnus Blanck, Strömsbergs Industriminne 2009-11-17

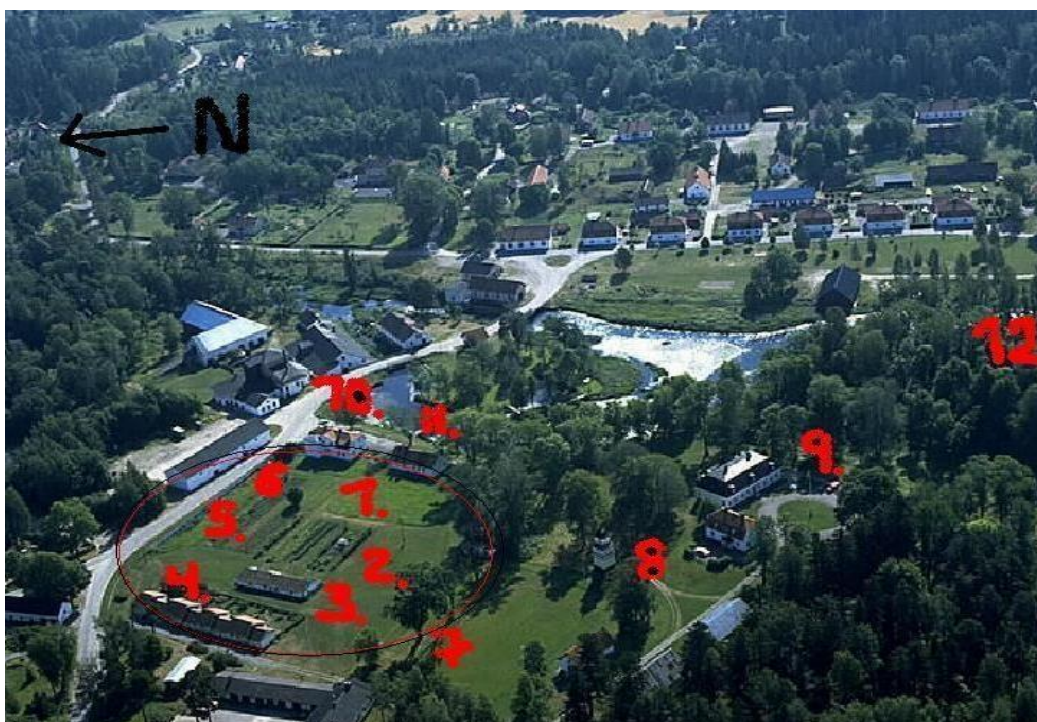
34 Telefonintervju med Rune Eriksson, hobbyodlare i ”Strömsbergs köksträdgård”, 2010-01-03

35 Andersson, 2003, Sid 66

Byggnaden är i relativt fint skick, men saknar glas. I brynet bakom magasinen (Se figur 5), finns fragment av den engelska parken. Mellan det nyöppnade cafét (brukskontor) och fd. tvätteri/klensmedja, finns idag en liten park, med grus kring en rundel där det står en staty föreställandes en vallonsmed och på två sidor om rundeln står två soffor i betong (Se figur nr 6). Här syns även spår av en stor spaljé närmast den före detta klensmedjan/tvätteriet, med *Parthenosissus tricuspidata* vildvin. *Cerastium tomentosum* L. Silverarv växter på kullen runt statyn.

Figur nr 2. Karta över Strömsbergs köksträdgård 2009, samt förklaring av var tidigare byggnader och verksamhet legat. (© Lantmäteriverket Gävle 2009. Medgivande I 2008/1959. Inflikande text av Nicklas Gustafsson).

Figur nr 3. Flygbild över Strömsbergs bruk och Strömsbergs köksträdgård(1) består till största delen av höggräs och lågt klippt gräs men även en hobbyodling med köksgrönsaker(2). Här står en drivhusbyggnad utan glastak (3) Drivhuset används som förråd och tillhör det radhus (4) som är placerat hitom drivhuset. En putsad mur följer trädgården längs vägen (5) fram till brukskontoret. En hästkastanj(6) och delar av en trädkrans(7) är kvar. Klockstapeln (8) och herrgården är i privat ägo(9). Brukskontoret(10) ägs av Stiftelsen Strömsbergs industriminnen och används idag som sommarcafé och utställningslokal. Strax söder om denna byggnad finns en liten fickpark med en staty, samt f.d klensmedjan/tvätteriet (11). Delar av den igenplanterade "Nya parken" (12).(Foto: © Riksantikvarieämbetet. Inflikande text av Nicklas Gustafsson).

Figur nr 4. Panorama över Strömsbergs köksträdgård år 2009 mot väster. Klockstapel och drivhusbyggnad syns i bild. (Foto och redigering: Nicklas Gustafsson)

Figur nr 5. Strömsbergs köksträdgård 2009, vy mot söder. (Foto och redigering av Nicklas Gustafsson).

Figur nr 6. Statyn vid brukskontoret. (foto: I Katarina E Blomqvists ägo)

1600-talet

Strömsbergs grundande

Figur nr 7. På bilden över Strömsbergs köksträdgård, från 1760 syntes ett spår från 1600-talet, som är den fyrkantiga flygeln som Johan Vervier lät uppföra på 1660/70-talet. Säteritak var en vanlig byggnadsstil på den tiden. (Fotografi från boken *Strömsbergs bruks historia*, 1917. Redigerad av Nicklas Gustafsson).

Det är skärvor av händelser som förklarar Strömsbergs tidiga trädgårdskultur under 1600-talet. En herrgårdsanläggning uppfördes på 1660-1670-talet³⁶ av Strömsbergs grundare Wellams son Johan Vervier³⁷. I anslutning till herrgården uppfördes förmodligen en trädgård efter tyska eller holländska trädgårdsideal med en betoning på nyttoträdgård, men kanske med blomsterkvarter. Möjliga växter i denna trädgård kan ha varit läkemedelsväxter och köksväxter (Se hertig Karl och Louis de Geers växtval). Det som tyder på detta, är främst den ålderdomliga formen trädgården uppvisat under senare perioder och det nätverk av valloner från Liège som familjen Werviers omgav sig med.

Perioden dessförinnan 1655-70, drevs Strömsbergs förvaltning från Wessland. Wessland var relativt stort och där fanns redan en herrgårdsbyggnad då familjen flyttade dit från Stora Nygatan i Stockholm år 1654. Det kom att dröja till 1660 -70-talet innan sonen Johan Vervier tar över Strömsberg och inför en högre ståndskultur i Strömsberg.

I litteraturen beskrivs att på 1680-talet efter Johan Verviers död ”flyttas stora herrgårdsbyggnaden vid Strömsberg”³⁸ till Wesslands bruk av bruksförvaltaren Magnus Gabriel Röttlin.³⁹ En målning över Strömsberg från 1760-talet ger en ledtråd om hur Johan Verviers första herrgårdsanläggning bör ha sett ut (Se figur 7). På bilden kan man se att det funnits två flygelbyggnader med säteritak, troligen byggda på 1660-talet. Bakom flyglarna med säteritak låg Strömsbergs köksträdgård och till vänster står klockstapeln från 1736.

Här syns att ett högt, troligtvis ett pallisadstaket⁴⁰ som sträckte sig runt herrgårdsområdet och

36 Malmberg, 1917, sid 180

37 *Bergslagens byggnadsundersökningar*; Herrgården, 1920, sid 1

38 Malmberg, 1917, sid 68

39 Malmberg, 1917, sid 180-184

40 Karl Johan Eklund, fd. länsantikvarie nämner ett pallisadartat staket i sin bok *Bebyggelsen, Forsmarks bruk*, 1990. En bild på staketet i samma bok visar hur ett pallisadartat staket såg ut. Staketet kringgärdade herrgården i Forsmark i slutet av 1600-talet. Halva höjden av staketet var plankförsedd, medan den övre

”Strömsbergs köksträdgård”. Ett äldre lövträd stod intill klensmedjan. En trädgård i början eller i mitten av 1600-talet var ofta trädgårdar av den ”fria nordeuropeiska trädgårdstypen”. Trädgårdstypen kännetecknades precis som i Strömsberg, av fyrkantiga kvarter utan direkt koppling till huvudbyggnaden. I denna trädgårdstyp odlades ofta blomsterkvarter i mitten och även nyttokvarter i direkt anslutning, vilket inte nyttokvarteren i den franska barockens trädgårdar gjorde⁴¹. Det är troligt att ”Strömsbergs köksträdgård” redan från början hade 4 kvarter, med drag av Louis de Geers trädgårdar från 1640-talet (Se figur nr 8,9).

Den första målningen där man tydligt kan se ”Strömsbergs köksträdgård” är från 1760-talet (Se figur nr 7) men den har en stil som var vanlig på 1600-talet och första herrgårdsanläggningen anlades då, så antagligen ger den en rimlig bild av hur den första trädgården i Strömsberg kan ha sett ut.

I slutet av 1600-talet kan Strömsbergs och Leufstas trädgårdar haft ett relativt lika utseende, innan Leufstas Emanuel de Geer påbörjade en storstilad ombyggnad av trädgården enligt nya franska barockideal. Den fria nordeuropeiska trädgårdstypen, ansågs då omodern.⁴² Strömsberg var inte i händelsernas centrum, vilket gjorde att trädgården behöll sin kvadratiske form. När Leufstas nya barockträdgård var färdiglagd, skulle det dröja ytterligare 35 år innan Charles de Geer på Leufsta köpte Strömsbergs bruk, 1734⁴³.

Det jag hittat för att ta reda på hur det såg ut i Strömsbergs köksträdgård på 1600-talet, är främst genom att leta bland Lantmäteriets historiska kartor, men den jag hittade var för odetaljerad och jag har därför inte haft något kartmaterial att studera från på 1600-talet. Viss hjälp har jag fått genom att titta hur vallonen och bruksägaren Louis de Geer anlade sina trädgårdar, bland annat den i Leufsta, som låg 2-3 mil nordost om Strömsberg.

De förändringar som skedde under 1600-talet är tillkomsten av Strömsbergs första herrgårdsanläggning som anlades av Johan Verver. Det intressanta var att herrgården flyttades till grannbruket Wessland på 1680-talet.⁴⁴

Konkreta förändringar i trädgården och växtmaterial har inte gått att utreda, men i litteraturen kring Leufsta fick jag en bild om hur och varför vissa förändringar skedde där, liksom i Sverige under Stormaktstidens glansdagar, med övergången från den fria germanska trädgårdstypen, till införandet av franska ideal. Användningsområdet för Strömsberg första trädgård är oklar under 1600-talet.

En jämförelse mellan trädgårdar, som affärsbekanta till familjen Vervier hade kan ge en ide om hur Strömsbergs första trädgård kan ha sett ut. Jämförelser har främst gjorts mot Louis de Geers trädgårdar i Uppland och Stockholm. Louis de Geers hade nyttoodlingen i fokus, även om det fanns skönhetsinslag i hans anläggningar.

Trädgården i Strömsberg påminde kanske trädgården i Leufsta bruk, eftersom den också var byggd som en egen enhet, hade gångar som korsade de kvadratiske regelbundna kvarteren, samt murar och staket, som omgärdade trädgården. Det är mycket möjligt att Strömsberg

delen, var mer glest försedd likt en spaljé, med en ram av en kraftigare dimension. Staketet var rödmålat och stod förankrat på en relativt kraftig mur.

41 Karling, 1931, sid 187-188

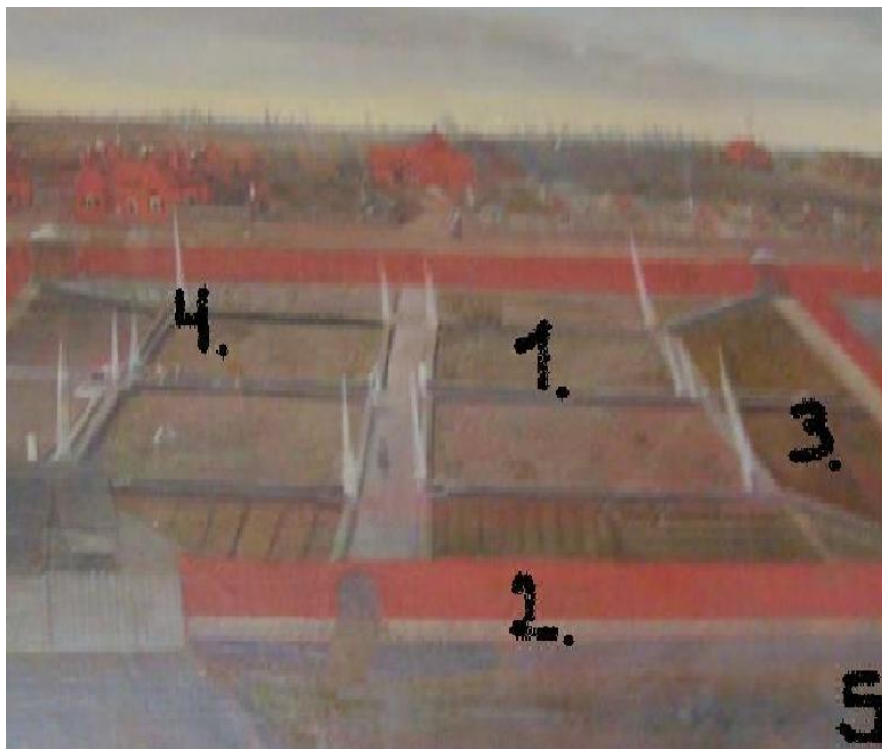
42 Karling, 1931, sid 186-188

43 Komstadius, 2003, sid 18

44 Malmberg, 1917, 180-184

köksträdgård också hade både blomster och nyttoväxtkvarter i samma trädgård, åtminstone vid Verviers första herrgårdsanläggning i Strömsberg på 1600-talet.

Strömsberg i jämförelse med Leufsta

Figur nr 8. Leufsta bruks första trädgård anlades av den vallonske ägaren Louis de Geer på 1640-talet. I hans egenhändigt uppritade trädgård, fanns i mitten fyra stycken blomsterkvarter(1). Runt trädgården fanns en mur med ett rödmålat plank(2) ovanpå. Runt blomsterkvarteren fanns smala nyttoodlingar(3). I hörnen av trädgården fanns vita utsmyckningar(4). Trädgården låg en bit från herrgården(5). (Foto: Bild hämtad från Wäsströms examensarbete om Leufsta köksträdgård, okänd konstnär. Redigerad av Nicklas Gustafsson)

Då Louis de Geer fick köpa loss Leufsta bruk 1643, lät han uppföra en trädgård av den fria nordeuropeiska trädgårdstypen, ett stycke ifrån den timrade herrgården med säteritak. Louis de Geer anlätade skickliga trädgårdsmästare från Vallonien bland annat Antonine Collar från Liège. Den nya trädgården byggdes vidsträckt och plankinhägnad.⁴⁵ I mittpartiet låg fyra blomsterkvarter, inhägnade med klippta häckar. Vita träobelisker dekorerade blomsterkvarterens kanter. Utanför dessa blomsterkvarter fanns smala sängar med grönsaker. Längst mot väster stod två lusthus och längst mot öster stod en trädgårdsstuga. En blekhage⁴⁶ med kringsatta träd tillkom under 1680-talet, inom samma plank liksom ytterligare två lusthus. Trädgården var anlagd på eländig mark och det brädplank som ramade in trädgården var placerad på en hög och tjock stenmur (Se figur nr 8).

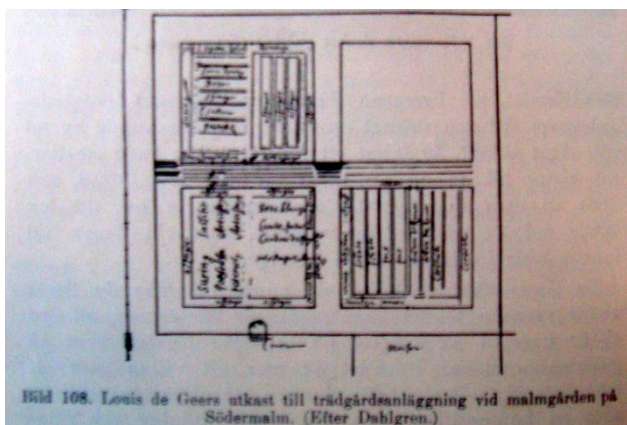
I slutet av 1600-talet lät Emanuel de Geer påbörja en modernisering av Leufsta, eftersom han då ansåg att både herrgård och trädgård var omoderna.⁴⁷

45 Karling, 1931, sid 186-188

46 Lindblom, 2008, sid 10

47 Karling, 1931, sid 186-188

På Götgatan 16, på Söder, i Stockholm, inköpte Louis de Geer ett hus av kollegan de Besch. Han lät uppföra ett palats i klassicistisk stil troligen med Mauritshuis i Haag som förebild.⁴⁸ Louis de Geer ritade själv en trädgårdsanläggning vid sin malmgård (Se figur nr 9). Innan den franska barocken slog igenom var det vanligt att adelsmän själva gjorde idéskisser på sina nya trädgårdar. Trädgården var i första hand gjord för nyttoväxter, men den hade även skönhetinslag.⁴⁹ Den var anlagd som en klosterträdgård från renässansen med kvadratiska kvarter. Varje kvarter var uppdelad i smala sängar. Planen visar en kvadratisk anläggning i två avsatser. Anläggningen bestod av 4 kvarter omgivna av stängsel och portar. Trädgårdens mått var 117 x 130 fot, kvarteren 44 x 48 fot⁵⁰. Gångarna var 10 fot breda. Trädgården på malmgården hade samma fyrkantiga karaktär som den i ”Strömsbergs köksträdgård”.

Figur nr 9. Louis de Geers nyttoinriktade trädgård i Stockholm, 1640-talet hade samma form som Strömsbergs köksträdgård. (Foto: Bild från Badelock Nodus bok, efter Dahlgren, *Svecia Antiqua*).

Några köksväxter som Louis de Geer brukade i sin trädgård i Stockholm var *Assparagnus officinalis* L. Sparris, *Cynara cardunculus* Kronärtskocka, *Phaseolus vulgaris*. Bönor.

Läkemedelsväxter som Louis de Geer använde sig av var *Hyssopus officinalis* Isop, *Thymus vulgaris* L. Timjan, *Salvia divinorum* Salvia, *Rosmarinus officinalis* Rosmarin.

Louis de Geer nedtecknade även sin trädgård ”Fågelsången” i Uppsala, som var 17000 kvadratmeter stor. Där fanns precis som i Leufsta 4 parterrer med blomstersängar, även grönsaker och kryddväxter. Tre partier av ”Fågelsången” skyddades av dubbla alléer lövträd.⁵¹

Något om köksträdgårdar i Sverige vid den här tiden

De trädgårdar som byggdes i Sverige⁵² på 1600-talet tidiga hälft, var anlagda med klosterträdgårdar och Italiens trädgårdar som förebild, men på germanskt vis. De Svenska slotten och herrgårdsanläggningarna anställde många holländska och tyska byggnadsingenjörer och trädgårdsmästare under sent 1500-tal och fram till mitten av 1600-talet. De var väl ansedda och uppskattade. Hertig Karl anlätade flera av bröderna de Besch för

48 Nodus, 2002, sid 43

49 Nodus, 2002, sid 44

50 1 fot är ca 0,29 meter enligt Runebergs hemsida (elektronisk) Sökord: Fot <http://runeberg.org/nfbh/0534.html> Tillgänglig 2010-01-20

51 Nodus, 2002, sid 38-39

52 Hansson, 2002, sid 63-64

olika uppdrag i Nyköping⁵³ vilket kunde förklara att han var så vänligt sinnad till kalvinismen, den lära vallonerna följde.⁵⁴

Vad man använde för växtmaterial i Strömsbergs köksträdgård under 1600-talet har jag inte hittat något material om, men möjliga växter i Strömsbergs köksträdgård har jag dock fått en uppfattning om genom att jämföra med hur det var på andra svenska herrgårdsanläggningar, främst de som hade någon form av anknytning till familjen Vervier som anlade Strömsberg.

I Strömsbergs grundare Wellam Verviers vallonska nätverk⁵⁵ fanns bruksägare⁵⁶ (arrendatörer i början), byggnadsingenjörer, arkitekter och trädgårdsanläggare och handelsmän, vilket förmodligen hade betydelse för trädgården i Strömsbergs gestaltning och innehåll.

Innan Strömsberg grundades, arrenderade Wellam Vervier Forsmarks kronobruk tillsammans med arkitekten och byggnadsingenjöreren Gerhard de Besch. De Besch hade även varit part i ett konsortium med sin far och Nyköpings borgmästare Danckwart. Köpare av konsortiets produkter vid Nyköpingsverken var Louis de Geer och Willhem de Besch⁵⁷.

Rikskanslern Magnus de la Gardie arbetade med Strömsbergs grundares svärson Johan Röttlin, så det är inte otänkbart att Vervier träffade honom någon gång och diskuterade trädgårdar och dess anläggande.⁵⁸ Magnus Gabriel de la Gardie byggde flera trädgårdsanläggningar i Sverige under 1600-talets mitt, däribland Makalös, Ulriksdals och Läckö slott⁵⁹, varav Ulriksdal och Läckö slott hade en mer ”brokig och fri trädgårdskonst”, men där fanns även drag av den nya franska barocken. Läckö trädgård byggdes i 16 stycken lika stora kvarter, lagda inom en kvadrat med gångar mellan. Kvadraten var i sin tur i en rektangulär anläggning. Trädgården var fylld av allehanda växter, nyttiga som sköna. Äppelträd, plommon, vinbär, vinrankor, valnöt, sparris, lök, rosor, kaprifol. De flesta kvarteren var för köksträdgårdsväxter och fruktodling. Ett rött plank omgav anläggningen, samt med rader av valnöts och mandelträd⁶⁰.

Hertig Karl som verkade i Nyköping under 1500-talet och en bit in på 1600-talet, hade ett stort trädgårdsintresse och särskilt för nyttoträdgårdar och på hans trädgårdar fanns tyska eller holländska trädgårdsmästare.⁶¹ Under hertig Karls inspekterande blev Kål, krydd och fruktträdgårdar en enhet, med förbehåll för humlegården. Formen i trädgården var den typiska fyrkantiga, med fyra kvadratiske kvarter med korsarm, vilket var en form som fanns i Strömsberg. I och med hertig Karls nära kontakter med vallonerna de Besch och andra nederländare och tyskar, kan hans val av växter ligga nära det som Vervier använde sig av i Strömsbergs trädgård 60-70 år senare. På hertig Karls tid var följande växter vanliga:⁶²

Anis	<i>Pimpinella anisum</i>
------	--------------------------

53 Attman, 1987, sid 30

54 Larsson, 2000, sid 48

55 Florin, 2002, sid 58-59

56 Attman, 1987, sid 33

57 Florén, 2002, sid 61

58 Malmberg 1917, sid 34-35

59 Hadenius, 2000, 327-328

60 Hansson, 2002, sid 90-91

61 Flinck, 1994, sid 24

62Hansson, 2002, sid 65

Basilika	<i>Ocimum basilicum</i>
Dubbla nejlikor	<i>Dianthus L.</i>
Violer	<i>Viola</i>
Sallad	<i>Lactuca sativa L.</i>
Lavendel	<i>Lavandula angustifolia</i>
Tusensköna	<i>Bellis perennis L.</i>
Rosmarin	<i>Rosmarinus officinalis</i>
Mejram	<i>Origanum majorana</i>
Salvia	<i>Salvia divinorum</i>
Ljungfruros	<i>Rosa x alba</i>
Timjan	<i>Thymus L.</i>
Vallmo	<i>Papaver L</i>
Kål	<i>Brassica oleracea L.</i>
Betor	<i>Beta L</i>
Rädisor	<i>Raphanus sativus L.</i>
Meloner	<i>Citrullus lanatus</i>
Gurka	<i>Cucumis sativus L</i> ⁶³

Tabell nr. 1. Nyttiga växter som hertig Karl i Nyköping använde i början av 1600-talet.

I dessa trädgårdar fanns mest nyttiga växter, även om vissa var fina. Utefter kvarterens ytterkanter växte trädplanteringar och längre bort ofta en fruktträdgård och en yta för spel och lek. Renässansens trädgårdar var inte samkomponerade med huvudbyggnaden.⁶⁴

I sängarnas kanter fanns ofta buskar både i lust och nyttokvarteren. Buxbom, Timjan och Lavendel var vanliga i blomsterkvarter. Köksträdgården kantades ofta av Isop, åbrodd, vinruta⁶⁵. Kvarteren rymde ofta både lustfyllda och nyttiga växtslag som:⁶⁶

Akleja	<i>Aquilegia vulgaris</i> ⁶⁷
Malört	<i>Artemisia absinthium L</i> ⁶⁸ .
Salvia	<i>Salvia officinalis L.</i> ⁶⁹
Citronmelliss	<i>Melissa officinalis L.</i>
Grönmynta	<i>Mentha spicata L.</i>
Kummin	<i>Carum carvi L.</i>
Luktviol	<i>Viola odorata</i>

63 Svensk kulturväxtdatabas hemsida (elektronisk) <http://skud.ngb.se> Tillgänglig 2010-01-22 Sökord: Gurka

64Hansson, 2002, sid 65

65 Flinck, 1994, sid 32

66 Hansson, 2002, sid 68

67 Mossberg, 2003, sid 164

68 Mossberg, 2003, sid 618

69 Mossberg, 2003, sid 522

Mattram	<i>Tanacetum parthenium</i>
Koriander	<i>Coriandrum cyminum</i>
Opievallmo	<i>Papaver somniferum</i>
Trädgårdsiris	<i>Iris sp</i>
Vinruta	<i>Ruta graveolens</i>
Påsklilja	<i>Narcissus pseudonarcissus L.</i>
Palsternacka	<i>Pastinaca sativa L.</i> ⁷⁰
Pepparrot	<i>Armoracia rusticana P.</i> ⁷¹
Vitlök ⁷²	<i>Allium L</i>

Tabell nr 2. Lustfyllda och nyttiga växter i Nyköping.

Nya växtmaterial under 1600-talet var *Buxus sempervirens* Buxbom, *Ligustrum vulgare* Liguster, *Rosmarinus officinalis* Rosmarin, *Narcissus pseudonarcissus L* Påsklilja.

De vanligaste fruktträderna var *Malus domestica* Äpple, *Pyrus communis* Päron, *Prunus avium* Sötkörbär, *Prunus ceracus* Surkörbär, *Juglans regia* Valnöt, *Cydonia oblonga* Kvitten.

Nyttiga och prydnads växter kunde vara:⁷³

Gräslök	Kvanne	Akleja	Åbrodd	Malört	Gurkört
<i>Allium schoenoprasum L.</i> ⁷⁴	<i>Angelica archangelica</i> ⁷⁵	<i>Aquilegia bernardii</i>	<i>Artemisia abrotanum L.</i>	<i>Artemisia absinthium L.</i>	<i>Borago officinalis L.</i>
Ringblomma	Gyllenlack	Balsamblad	Humle	Hyacint	Timjan
<i>Calendula officinalis L.</i>	<i>Erysimum cheiri (L.) Crantz</i>	<i>Tanacetum balsamita L.</i>	<i>Humulus lupulus L.</i>	<i>Hyacinthus orientalis L.</i>	<i>Thymus</i> ⁷⁶ <i>vulgaris</i>
Vintergröna ⁷⁷	Snöklocka	Äkta kaprifol	Vildkaprifol	Gul lupin	Citronmeliss
<i>Vinca minor</i> ⁷⁸	<i>Leucojum vernum L.</i>	<i>Lonicera caprifolium L.</i>	<i>Lonicera periclymenum L.</i>	<i>Lupinus luteus</i>	<i>Melissa officinalis L.</i>
Pingslilja	Polkagrisros	Bondpion	Opievallmo	Jungfruros	Portlak

70 Svensk kulturväxtdatabas hemsida (Elektronisk) <http://skud.ngb.se> Tillgänglig 2010-01-22 Sökord Palsternacka

71 Mossberg, 2003, sid 216

72 Hansson, 2002, sid 68

73 Lundkvist, 2000, sid 120-121, Hela listan, utom de latinska namnen som är egen tolkning.

74 Den virtuella florans hemsida (elektronisk) Sökord: Gräslök Tillgänglig 2009-01-06 <http://linnaeus.nrm.se/flora/>

75 Mossberg, 2003, sid 444

76 Mossberg, 2003, sid 519

77 Lundkvist, 2000, sid 120-121

78 Mossberg, 2003, sid 475

<i>Narcissus poeticus</i>	<i>Rosa</i> (<i>Gallica-Gruppen</i>) ' <i>Rosa Mundi</i> '	<i>Paeonia x festiva</i>	<i>Papaver somniferum</i> L.	<i>Rosa Alba-Gruppen</i>	<i>Portulaca oleracea</i>
---------------------------	--	--------------------------	---------------------------------	--------------------------	---------------------------

Tabell nr 3. Nyttiga och prydnade växter.

Den icke samkomponerade, fria trädgårdsstilen, Germanska trädgårdsstilen och den nordeuropeiska fria trädgårdstypen⁷⁹ är synonymer, eller trädgårdsbegrepp som ligger nära varandra. I dessa trädgårdar var inte huvudbyggnad och trädgård samkomponerade. Tysk och holländsk arkitektur härskade under 1600-talets första hälft både inom kyrklig och världslig byggnadskonst. Exempel på det var Vibyholm, Jakobsdal och De la Gardies "Makalös".

"*En ny trädgårdsbok*", som Karling refererar till, beskrev att trädgårdens kvarter skulle anläggas stora och att gångar skulle ha en bredd på sex eller sju alnar.⁸⁰ Fruktträd skulle planteras och placeras linjeräta och inte skugga kryddsängarna inne i kvarteren. Detta tänkesätt, verkar till viss del stämma med hur det såg ut i Strömsbergs köksträdgård (Se figur nr 16), där lägre träd följde korsformen i de fyra kvarteren.

Här i Sverige var det viktigt att ta till vara på solljuset i trädgården för att få frukt och bär att hinna mogna och därför skulle distansen mellan träd vara runt 11 alnar. Från mitten av 1600-talet planterade man lövträd runt trädgårdar, vägar och runt herrgårdens gårdsplan⁸¹. I gångarna i trädgården skulle man använda sand och utmed läkterna rosenträd, röda och svarta johannesbär, björnbär och röda och vita "hållans"träd. Köksväxterna var de traditionella, och en särskild lista upptog de blomster, som var nyttiga till läkning. Trädgården skulle vara regelbundet indelad. Det var en kvadratisk eller rektangulär trädgård uppbyggd av gångar och kvarter som var omslutna av staket, utefter vilka buskar planterades till en häck. Runt om stod även träd, så att ett allesystem uppstod⁸². Ett sådant allesystem kunde skönjas runt Strömsbergs köksträdgård på bilder och kartor från 1700-talet fram till idag (Se figur nr 7,20). Köksväxterna planterades vanligen på 1600-talet i långa och smala sängar (se figur nr 8), ibland vinkelrätt för att göra kvarteret mer omväxlat. Blomstersängar var mer konstnärligt planerade, avhängigt hur gångarna var ordnade. I dessa trädgårdar togs inte beaktande till någon byggnad.⁸³

Riksrådet Schering Rosenhanes instruktionsbok *Oeconomia* beskrev också de vinster det medförde för en adelsman att förfoga över en privat trädgård.⁸⁴ "Det var skönt att äga en kryddgård där man dagligen kunde vistas". En nytta med trädgården var att man inte behövde inhandla, det man själv förfogade över. Trädgården var passande att vistas i då man fick besökare. Det man inte förbrukade själv kunde man avyttra. Utomhusluften i trädgården var

79 Karling, 1931, sid 150

80 En aln = 0,593 m enligt Runebergs hemsida (elektronisk) Sökord: 1 Aln
<http://www.ne.se/sok/1+Aln?type=NE> Tillgänglig 2010-01-20

81 Flinck, 1994, sid 30

82 Karling, 1931, sid 278 ff

83 Karling, 1931, sid 278-279

84 Flinck, 1994, sid 29

som regel sund och väldoftande. I trädgården kunde man förlusta sig och kreera sig bland allehanda kryddor, örter och blommor⁸⁵. Rosenhane tyckte att man skulle ha speciella kvarter för fruktträd, då de riskerade att skugga grödor inne i kvarteret.⁸⁶

André Mollet och Jean de la Vallée var personerna som bidrog till utvecklingen av de nya franska idealen till Sverige.⁸⁷ En kungsträdgård anlades i Uppsala på 1640 talet, med djur och trädgård omgärdad av ett plank och trädgårdstuga i en ände. I denna trädgård syns tidiga kännemärken på den nya franska barockstilen. Här hade blommor och fruktträd, läkter, portar, lusthus eller träd tagits bort, och kvar fanns bara kvarter med häckar besatta med blommor. Hårleman och Tessin förknippas också med det svulstiga barockidelet.⁸⁸ De la Vallé företrädde främst palladiansk klassicism i holländskt slag.⁸⁹

I Mollets anda gavs de nya herrgårdsanläggningarna med en tydlig huvudaxel och en symmetrisk plan. Alleér placerades längs anslutningsvägar och runt omkring trädgården. Anläggningen skulle ha en promenadskön karaktär, vilket gjorde att nyttoväxterna lokaliserades i parkens ytterområde, bakom ett plank eller en mur. Det grönsaksnyttiga fränkskildes från det promenadsköna⁹⁰. Italiens och Frankrikes stora anläggningar blev dock i mindre format hos oss. Den svenska stormaktstidens glanstid inföll samtidigt med Franska barocken. Barockidealen passade väl in i Sveriges och adelns ambitioner och ideal. Sveriges storhet⁹¹ skulle spridas över världen. Barockens ideal blev högt utvecklade i Leufsta⁹² under sent 1600-tal, men inte i Strömsberg.

1700-talet

Strömsberg

Strax före sekelskiftet 1700 köpte Hans Gabriel Enander Strömsbergs bruk och han lät bygga en ny herrgård på den plats den flyttade herrgården tidigare stod, en mindre envånings herrgård. Det första material som berör Strömsbergs köksträdgård är från 1745. Under den perioden manifesterade gärna bruksherrn sin storhet och rikedom genom en väl tilltagen trädgård, så fanns antagligen en trädgård även här allt sedan Wervierts tid. Enander byggde förutom herrgården, även två flygelbyggnader så kallade fatbura⁹³, som står kvar idag (rödmålade). Dessa flyglar hade höga tak och fall åt fyra håll, som fungerade som pendang till de Werviertska flyglarna. Alla flyglar kom nu att ligga i symmetri med varandra.⁹⁴ Enanders bruksherrgård var omgiven av ett högt, palissardartat⁹⁵ staket mellan byggnaderna. Traditionen med höga staket fortsatte och kan ses på målningar i mitten av 1700 talet (Se figur nr 7).⁹⁶

Familjen de Geer köpte Strömsberg år 1734⁹⁷. Därefter påbörjades en ekonomiskt stabil och för Strömsberg viktig period. Det skedde en ovanligt kraftig upprustning och utveckling av

85 Karling, 1931, sid 280

86 Flinck, 1994, sid 31

87 Flinck, 1994, sid 39

88 Karling, 1931, sid 285

89 Sökord: Holländsk palladiansk stil Digital: (<http://runeberg.org/nfcg/0583.html>) 2009-12-22

90 Lundquist, 2000, sid 47.

91 Attman, 1987, sid 26

92 Valloner, 2002, 98

93 En särskild byggnad och försedd med loft. <http://runeberg.org/nfad/0533.html> 2010-01-08

94 Malmberg, 1917, sid. 184-186

95 Ett staket runt Forsmarks första herrgårdsanläggning var också av pallisadtyp. Karl-Johan Eklund, 1990

96 Malmberg, 1917, sid. 181 ff

97 Malmberg, 1917, sid. 69

Strömsberg med ny smedja, kontor, bruksbostäder, klocktorn och herrgårdsanläggning. Under de Geers tid bodde förvaltaren i Enanders bruksgård till dess att två nya förvaltarbostäder uppfördes. Det ena huset byggdes som pendang till Enanders flygel, den andra vid Strömsbergs köksträdgård. Huset är med på en intressant målning över Strömsbergs köksträdgård (Figur nr 16).

Under 1700-talet omnämns trädgården för första gången år 1745 i ett speciellt trädgårdskonto som visade att årets kostnad låg på 140 riksdaler. I en inventarielista beskrevs att det år 1745 användes käljörn i Strömsbergs köksträdgård, vilket betyder att det är troligt att ett kvarter, eller delar av ett kvarter var för köksgrönsaker⁹⁸. Andra redskap som man använde i Strömsbergs köksträdgård var trädgårsknivar, förmodligen till allmänt beskärningsarbete, men även till ympning av fruktträd eller ockulering av rosor⁹⁹.

Redskap som användes vid Strömsbergs köksträdgård år 1745 var:

2 st: Gl: Kxxx stäckar
2 st: Trädgårds Saxar
4 st: Jern Krattor
2 st: xxx pallar,
2 st: Trädgårds Stegar
1 st: Kål jern
1 st: obrukne: Hwattu Kanna
1 st: brukne: dito af Koppar
1 st: Hög stohl
2 st: gångskyfflar¹⁰⁰

Det är inte otänkbart att det odlades meloner, eftersom man hade tagit upp tre stycken glasklockor i bruksräkningen år 1755. Där fanns trädgårdstegar och höga stolar, för att nå upp i fruktträd eller kanske för att kunna klippa höga skyddshäckar. Gångskyfflarna tyder på att man hade grusgångar inne i Strömsbergs köksträdgård.

Trädgården Strömsberg bruksräkningar 1755¹⁰¹

- 15 st. Bänck fönster
- 2 st. Skyfflar
- 2 st. Jerngrepar
- 2 st. Träd gårds Saxar
- 4 st. Jern Krattor
- 4 st. rxxx pallar
- 4 st. Trädgårds stegar
- 1 st Wattu tunna af Koppar
- 1 st. stohl
- 1 st. ?
- 3 st gång skyfflar
- 1 st. krx jern
- 3 st. Trädgårds Knifwar (För ockulering eller ympning av rosor el fruktträd¹⁰²)

98 Tolkning enligt min handledare Anna Jakobsson

99 Tolkning enligt min handledare Anna Jakobsson

100 Leufsta bruksarkiv, Del A, Strömsbergs Bruk, räkenskapsbok nr 310

101 Översättningen är till största del utförd av J H Gustafsson, 1:e Antikvarie, Länsstyrelsen i Uppsala län

- 3 st. glasklockor gl.¹⁰³

Trädgårdspersonalen använde förmodligen snören för att få ett jämt avstånd i raderna vid sådd och utplantering, eller för att få till raka grusgångar. Det var kvadratiska kvarter i Strömsbergs köksträdgård år 1789 enligt Storskifteskartan (Se figur nr 11). Förmodligen fanns korsarmarna i trädgården långt tidigare.

År 1758 uppfördes ett corps- de-logi, som änkesäte åt Charles de Geers fru Charlotta f. Ribbing¹⁰⁴. Det är oklart hur mycket hon bodde i herrgården i Strömsberg, eftersom hon efter sin mans död ofta vistades i Stockholm och medverkade i hovets aktiviteter. Den svenske kungen Gustav III var vän med Charlotta Ribbing och de umgicks med jämna mellanrum ¹⁰⁵.

I "Trädgården" 1770¹⁰⁶

- ” 19 st: bänck fönster (Drivbänkar)
- ” 3 st: gång skyfflar
- ” 4 st: gruf skyfflar (grusskyfflar)
- ” 2 st: jern grepar (för att förbereda jordsängar¹⁰⁷)
- ” 3 st: Trädgårds saxar
- ” 6 st: Jern krattor -
- 4 st Lägs? Pallar

- 4 st. Trädgårds stegar
- 1 st. Wattu Tunna af koppar
- 1 st. ? jern
- 12 st Trädgårds Knifwar
- 2 st. kKåhljern jern¹⁰⁸
- 1 st. Snöre (För att få raka rader)¹⁰⁹

Nu hade det tillkommit Bänckfönster och glasklockor vid trädgården, vilket kan tyda på att drivbänkar, eller ett växthus har byggts. Enligt Anderssons¹¹⁰ inventering över Uppländska orangerier 2003, fick Strömsberg sitt första drivhus först på 1850-talet, så antagligen var det drivbänkar. Grepar användes förmodligen till att förbereda jordsängarna.¹¹¹

År 1770 fanns fler redskap i Strömsbergs köksträdgård, som trädgårdsstegar, lägspallar och bänckfönster, vilket tyder på en något mer tilltagen verksamhet i trädgården. Det är inte otänkbart att det var så, eftersom Catharina Ribbing af Zernavas corps-de-logi nyligen hade uppförts intill "Strömsbergs köksträdgård" och att man därför ville ha den finare än tidigare. Eventuellt tillkom en rundel i korsarmen mitt i Strömsbergs köksträdgård samt en byggnad, kanske ett lusthus under slutet av 1700-talet eller i början av 1800-talet. Charlotta Ribbing

102Tolkning enligt min handledare Anna Jakobsson

103Leufsta bruksarkiv, Del A, Strömsbergs Bruk, räkenskapsbok nr 320

104 *Kulturminnesvårdsprogram för Uppsala län*, 1984 sid 37

105Lundkvist, 2006, sid 31

106Översättningen är till största del utförd av J H Gustafsson, 1:e Antikvarie, Länsstyrelsen i Uppsala län

107 Tolkning enligt min handledare Anna Jakobsson

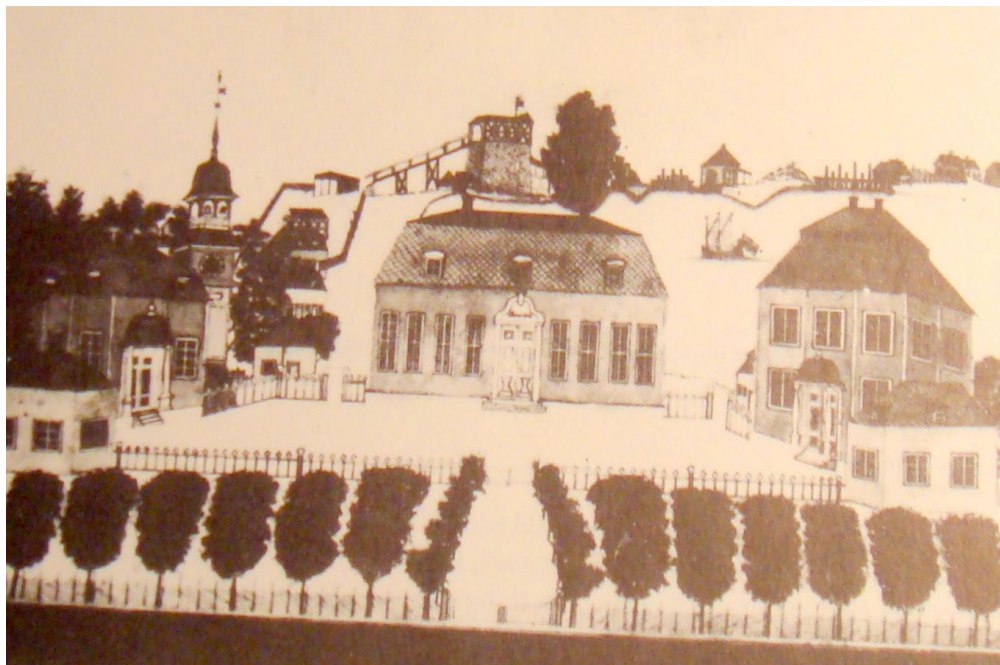
108Leufsta bruksarkiv, Del A, Strömsbergs Bruk, räkenskapsbok nr 335

109Översättningen är till största del utförd av J-H Gustafsson, 1:e antikvarie, Länsstyrelsen i Uppsala län

110Andersson, 2003, sid 66

111Tolkning enligt min handledare Anna Jakobsson

flyttade år 1778 till Strömsberg, där hon bitvis bodde fram till sin död 1787¹¹². Under den korta period Katarina Ribbing bodde i herrgården var trädgården säkert mycket väl skött. Därefter kom herrgårdsanläggningen att stå tom i 107 år, vilket förklarar det skedde relativt små förändringar i Strömsbergs köksträdgård under slutet av 1700-talet och i tidigare delen av 1800-talet.

Figur nr 10. Charlotta Catharina Ribbing av Zernava flyttade efter sin man Charles död från Leufsta till sitt änkesäte i Strömsberg. Här syns en schematisk bild över det corps-de-logi som uppfördes 1758 till Charlotta Catharina Ribbing. (Foto: Bilden är hämtad från Strömsbergs bruksgilles bok Bilder från Strömsberg på och i grevens tid. Okänd konstnär)

I Storskifteskartan från 1781 (Figur nr 11) över ”Strömsbergs köksträdgård” kallas Strömsbergs köksträdgård för ”Trädgård” (nr 182) men det fanns inte några träd utritade i kvarteren på kartan, något som dock syntes på en skiss från 1760-talet (Figur nr 7), liksom på Härstedts skiss från 1797 (Se figur nr 16). Mindre fruktträd var planterade längs de korsande gångarna inne i kvarteren. Det beskrivs i litteraturen att trädgårdsmästare i norra Europa ansåg att det var viktigare med att få så mycket solinstrålning som möjligt inne i kvarterens odlingar, än att få svalkande skugga under heta sommark dagar¹¹³, varför det borde varit låga träd även runt om. Så tycks inte fallet, då man ser större lövträd i öster och söder.

Det är tydligt att trädgården är avskild från själva herrgården, vilket var vanligt i den ”fria nordeuropeiska trädgården”¹¹⁴, men inte i den franska barockträdgården.¹¹⁵

Strömsberg hade förmodligen en nyttoodling, med dekorativa inslag. På Härstedts målning syntes inga odlingar inne i kvarteren, men det kan ha varit ängsytor som slogs, eller så var det odlingar som inte syns på bilden. Det var troligtvis inte någon formträdgård, med formklippta element. I formträdgården var det under 1700-talet vanligt med kvarter med gräsytor, ofta omgivna av lister med blommor och klippta träd. Kanske fanns det blommor som *Dianthus L*

112 Bilder från Strömsberg – på och i grevens tid, 1990, sid 3

113 Flinck, 1994, sid 31

114 Lundberg, 1948, Sid 13

115 Karling, 1933, sid 188

– Nejlika, *Rosa L* – vit ros, *Rosa L*. Provinsros, *Lavandula angustifolia* Mill. Lavendel, *Tulipa L*. Tulpaner och *Deanthus barbatus L* Borstnejlika i Strömsbergs köksträdgård.¹¹⁶ Borstnejlika var något som senare odlades i Strömsberg på greve Wachtmeisters tid¹¹⁷. Det är kanske mer troligt att buskar som vinbär och krusbär var placerade under fruktträden i Strömsbergs köksträdgård.¹¹⁸ På Härstedts målning från 1797 syns tydligt att fruktträd kantar gångarna i kvarteren och förmodligen fanns något lägre växande under träden i en list (se figur nr 16).

I direkt anslutning till Strömsbergs köksträdgård, på samma sida som Gästgivargården(4) och Fältskärargården låg en hage som löpte längs trädgårdens sydvästra kvarter.

116 Flinck, 1994, sid 54

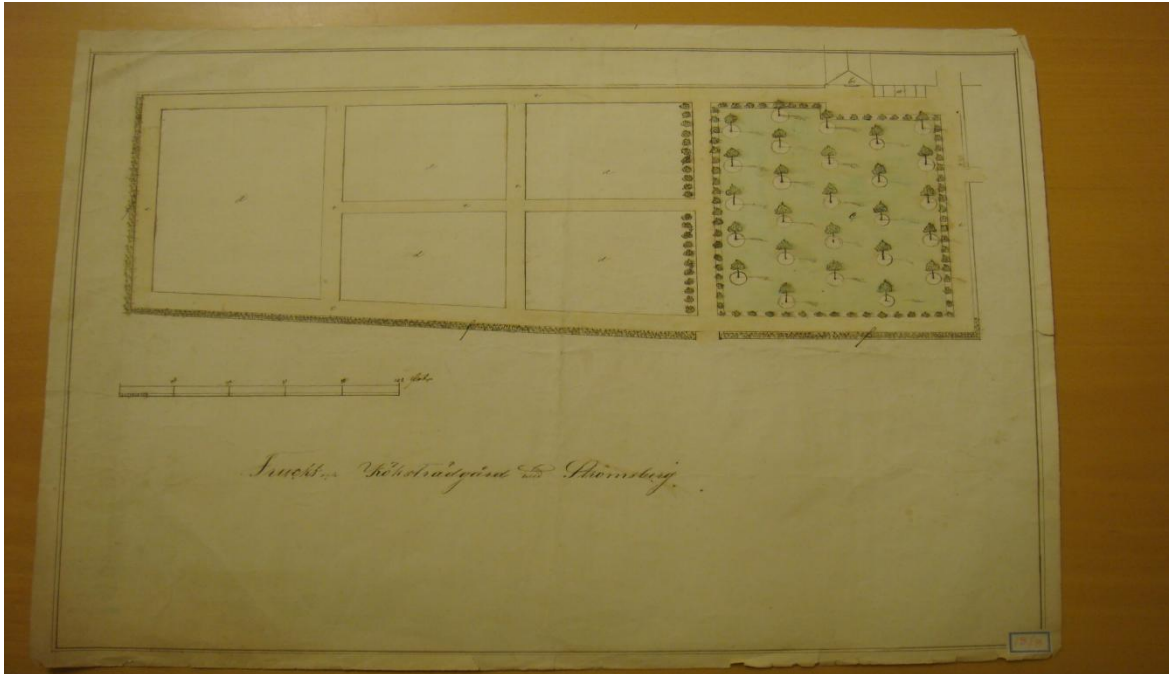
117 Intervju med Magnus Blanck, Stiftelsen Strömsberg industriminne 2009-11-15

118 Flinck, 1994, sid 54

Figur nr 11. Storskifteskartan över Strömsberg 1789 är den första tydliga karta som finns över Strömsbergs köksträdgård. En plan över köks och fruktträdgård från 1800-talet, kan vara nr 1-3 i denna figur. Längst i söder(1) intill Tämmanrån ligger en trädgård, som har ett långsmalt utseende. En fruktträdgård vid herrgården, Strömsbergs köksträdgård(3) visar en korsform och fyra kvarter. Fältskärarbostaden och Gästgiveriet(4) ligger i anslutning till trädgården. Catharina Ribbings änkesäte uppfördes 1758 (5). Werviers flygelbyggnad från 1600-talet var fortfarande kvar(6). Wervers flygelbyggnad, som revs då inspektorsbostad byggdes vid Strömsbergs köksträdgård(7). Klockstapeln(8) som byggdes 1736. (Foto: Lantmäteriverkets historiska kartor, Uppsala län, Tolfta socken, Dorkarby 1-4).

Storskifteskartan från 1789 visade tre intressanta trädgårdar(Figur nr 11) som har likhet med den första egentliga planen, som finns över Strömsberg, som kallades Plan över "Köks- och fruktträdgård i Strömsberg"(Se figur nr 12). Eftersom inte någon litteratur har beskrivit denna plan gjordes tolkningar med hjälp av Storskifteskartan, vars trädgårdar inte haft full samstämmighet med planen. Detta har gjort tolkningen vanskelig. Det kan vara så att planen aldrig realiserats.

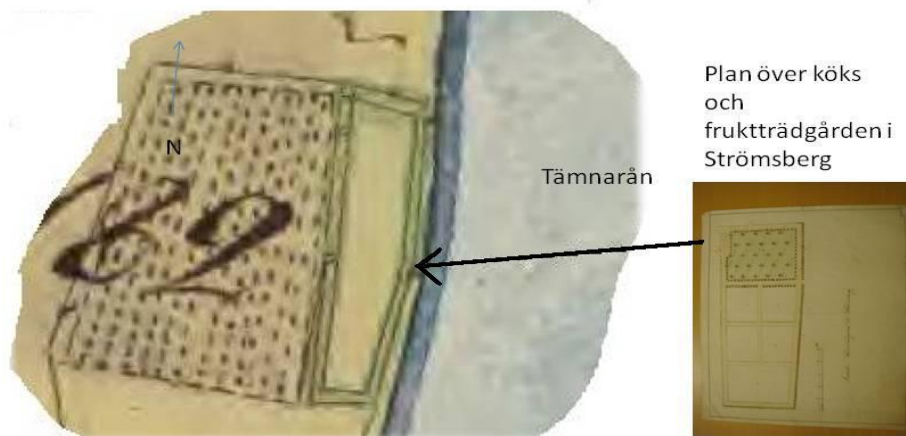

Figur nr 12. Plan över Frukt och köksträdgård vid Strömsberg, bestod av både köksväxter till vänster och fruktträd till höger. I det övre partiet kan man se gaveln på en byggnad. (Stora Kopparbergs bergslags arkiv, Falun, AB 5742, Frukträd, köksträdgård, plan 1800-tal).

Tre intressanta trädgårdar

1. En smal trädgård (1), vid Tämnnarån söder om herrgården, hade en form som mest stämde överrens med planen. Där fanns dock inte något hus, som det gjorde på planen.

Denna Trädgård nr 182, Storskifteskartan 1780, ligger söder om herrgården Längs Tämnrån. Denna trädgård ser till formen ut att vara den "köks och fruktträdgård" som finns på en plan från 1800-talet, men denna trädgård saknar en byggnad som finns på planen.

Figur nr13. Trädgården vid Tämnrån, Strömsberg. (Kartmaterial hämtat från Lantmäteriverkets digitala tjänst Historiska kartor, Uppsala län, Tolfta socken, Dorkarby 1-4.)

- Herrgårdens trädgård (2) i direkt anslutning till herrgårdens östra flygel, hade likheter med planen. En anteckning i en situationsplan (Se figur nr 25) över herrgården från 1920 antyder om en fruktträdgård. Trädgårdens form i Storskifteskartan och Enskifteskartan, stämmer dock inte riktigt med planens form.

Figur nr 14 . Form på trädgården vid herrgården i Strömsberg. (Foto: Kartmaterial hämtat från Lantmäteriverkets digitala tjänst Historiska kartor, Uppsala län, Tolfta socken, Dorkarby 1-4.)

3. En tredje teori är att planen realiserades vid Strömsbergs köksträdgård(3). Formen på byggnaden i planen, liknar fältskärarbostadens tak i vid Strömsbergs köksträdgård.

Figur nr15. Strömsbergs köksträdgård, med gavel vänd mot trädgården, precis som i planen, samt en något sned linje i formen. (Kartmaterial hämtat från Lantmäteriverkets digitala tjänst Historiska kartor, Storskifteskarta 1780, Uppsala län, Tolfta socken, Dorkarby 1-4)

Både Gästgiveriet och Fältskärarbostaden, som stod närmast Strömsbergs köksträdgård, revs på 1800-talet. Förmodligen beredde patron Carl de Geer plats för utvidgningen av trädgården mot väster. ”Strömsbergs köksträdgård” hade på Storskifteskartan från 1789, ett kvarter med en något böjd form och möjligtvis var det därför ”Planen för köks och fruktträdgård” också blev något böjd i sin form.

Eftersom växtlister om Strömsberg inte funnits, så hämtades exempel på växtval från 1700-talets herrgårdar i Södermanland och Peter Lundbergs trädgård i Stockholm¹¹⁹. Under Charles och Katarina de Geers tid, besökte de Stockholm relativt ofta. De hade även bostad där. Därför är det inte otänkbart att växtmaterial kan överrensstämma relativt bra med det som fanns i Strömsbergs köksträdgård.

Ett antal växter som var vanliga i Sverige under den här tiden, planterade var:

I lister och sängar

Jordgubbar	<i>Fragaria moschata L</i>	Kejsarkrona	<i>Fritilaria imperialis L</i>
Ärtor	<i>Cicer L</i>	Liljor	<i>Lilium L.</i>
Kärnor av äpple	<i>Malus demestica</i>	Narcisser ¹²⁰	<i>Narcissus L</i>

Tabell nr 4. Växter i lister på 1700-talet. Flincs bok, Tusen år i Trädgården, 1994

Rotfrukter¹²¹

Pettersiljerötter	<i>Petroselinum crispum</i>	Månadsrädisor	<i>Raphanus sativus L.</i>
Morötter	<i>Daucus carota L</i>	Rättikor	<i>Raphanus L</i>

119Mårtensson, 2002, sid 4

120Flinck, 1994, sid 54

121Mårtensson, 2002, sid 35-38

Sockerrötter	<i>Sium sisarum L.</i>	Palsternackor	<i>Pastinaca sativa L.</i>
Cikoriarötter	<i>Cichorium intybus</i>	Pepparrot	<i>Armoracia rusticana P</i>
Havrerötter	<i>Tragopogon porrifolius L</i>	Selleri	<i>Apium graveolens L.</i>
Rödlök	<i>Allium L</i>	Vit spansk lök	<i>Allium cepa</i>
Gul holländsk lök	<i>Allium L</i>	Sommar och vinterpurjo	<i>Allium porrum</i>
Tartufeler (Potatis)	<i>Solanum tuberosum L</i>	Jordärtskockor	<i>Helianthus tuberosus L.</i>

Tabell nr 5. 1700-talets rotfrukter. Källa: Mårtensson s bok Trädgårdspraxis, 2002.

Kryddor o grönsaker som var vanliga på 1700-talet:¹²²

Indiansk krasse	<i>Lepidium L</i>	Krasse	<i>Tropaeolum majus</i>
Fänkål	<i>Foeniculum vulgare</i>	Sallad	<i>Lactuca sativa L</i>
Endiver	<i>Cichorium endiva</i>	Syra	<i>Rumex acetosa L</i>
Körvel	<i>Myrrhis odorata</i>	Dill	<i>Anethum graveolens</i>
Basilika	<i>Ocimum basilicum</i>	Timjan	<i>Thymus vulgaris</i>
Kyndel	<i>Satureja hortensis</i>	Dragon ¹²³	<i>Artemisia dracunculus</i>

Kronärtskockor	<i>Cynara scolymus</i>	Savoykål	<i>Brassica oleracea L</i>
Blomkål	<i>Brassica oleracea L</i>	Målla	<i>Artemisia vulgaris L.</i>
Bitida rovor	<i>Brassica rapa</i>	Gurka ¹²⁴	<i>Cucumis sativus</i>
Tidig grönkål	<i>Brassica oleracea L.</i>	Spenat ¹²⁵	<i>Spinacia oleracea L</i>
Mejram	<i>Origanum vulgare L</i>	Sparris ¹²⁶	<i>Asparagus officinalis L</i> ¹²⁷

Tabell nr 6. Krydd och grönsaker på 1700-talet. Källa: Mårtensson s bok Trädgårdspraxis, 2002.

Trädgårdskonto 1779

Trädgården i Strömsberg ekonomiska utfall för år 1779 visar utgifter på 242 Riksdaler kopparmynt, varav dagsverken uppgick till 152 Riksdaler kopparmynt. Trädgårdsmästarlön eller de säsongsanställda trädgårdsdrängarnas lön brukade sällan vara upptagna i trädgårdskontot¹²⁸.

Dagsverkskontot för Strömsbergs trädgård är troligen tillfälliga dagsverken. Ahrland beskriver att det kunde innebära plockning av fruktskörd, slåtter och grävarbete. Hantverkare för

¹²²Mårtensson, 2002, sid 35-45

¹²³Mårtensson, 2002, sid 38-40

¹²⁴Mossberg, 2003, sid 408

¹²⁵Mossberg, 2003, sid 121

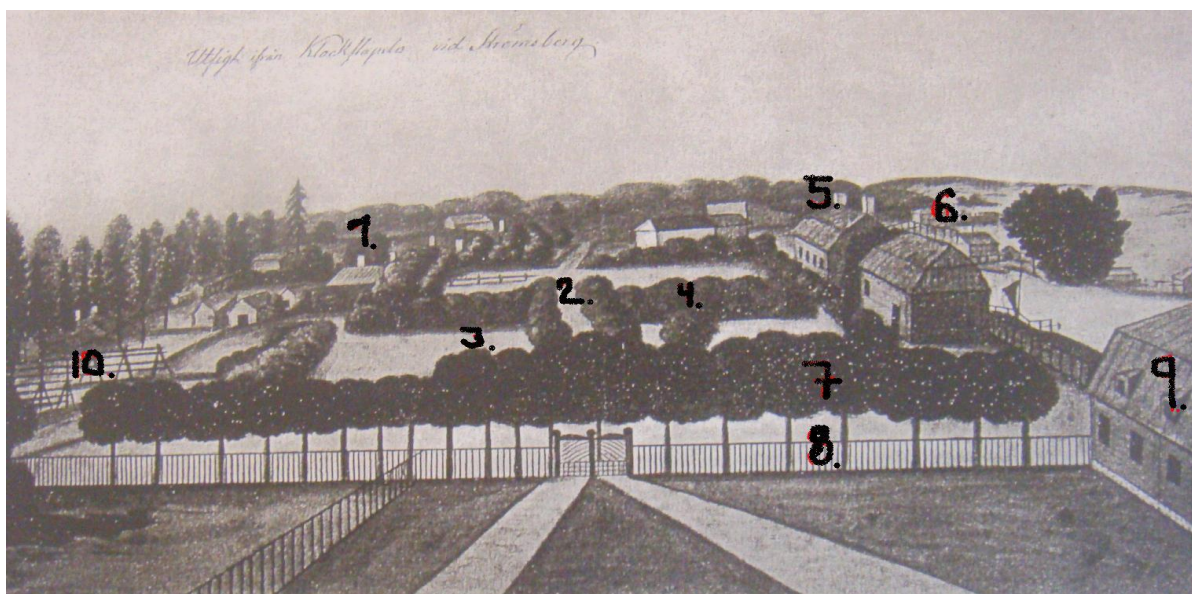
¹²⁶Mårtensson, 2002, sid 40-44

¹²⁷Mossberg, 2003, sid 688

¹²⁸Ahrland, 2005, Sid. 120

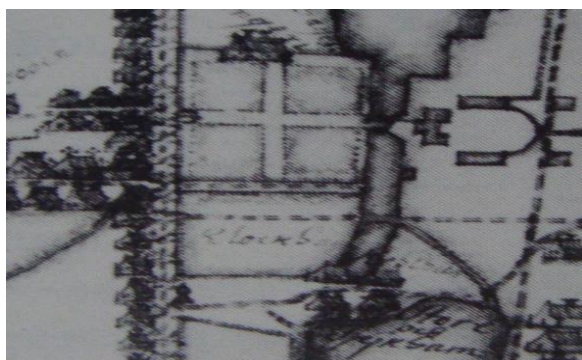
underhåll och snickeri förekommer sällan i detta konto. Inköp av frön, gödsel eller foder till trädgårdshästen brukar däremot ingå.¹²⁹ Detta Konto beskriver de ekonomiska förhållandena från oktober 1779 och förmodligen ett år framåt. Ett dagsverke år 1769 kostade drygt 2 daler kopparmynt.¹³⁰

Härstedts karta över Strömsberg är en av de mest intressanta bilderna som finns över Strömsbergs köksträdgård under 1700-talet.

Figur nr 16. Här syns Strömsbergs Köksträdgård från klockstapeln, mot norr. Det var staket längs trädgårdens östra och södra sida. Fältskärrarbostaden och Gästgiveriet (1), korsgångar(2), kvarter 4 stycken (3), lister med fruktträd och kanske bärbuskar eller perenner(4), Brukskontoret(5), klensmedjan (fd. Tvätteriet)(6), trädkrans/alleträd (7) i ytterkanten, staket(8) Förvaltar/ Inspektorsbostaden(9), och hage. Trädgården har drag från klostergård och de germanska trädgårdarna. (Foto: Härstedts målning från 1797, hämtad från Strömsbergs bruks historia, 1917).

Leufsta bruks nya Barockanläggning

Figur nr 17. Karta över Leufstas nya lustträdgård i Barockstil från 1704-1707, hade inte längre något nyttoinslag, men var i sin form identisk med Strömsbergs köksträdgård med sin korsarm (Se figur nr 15). Den nya Köksträdgården i Leufsta var vid tidpunkten flyttad till en mer perifer plats och hade en mer rektangulär form med 6 kvarter, omgärdade av ett plank. (Foto: Hämtat från boken Leufsta ett gammalt upplandsbruk, efter Jakob Braun.)

129 Ahrland, 2005, Sid. 124
130 Ahrland, 2005, Sid. 123

Det nya franska idealet gör sig gällande i Leufsta runt sekelskiftet 1700, då Louis de Geers 1640-talsanläggning ersattes av en barockträdgård. En stor skillnad från Louis de Geers trädgårdsanläggningar, var att nyttoväxterna separerades från prydnadsväxterna. Leufstas nya lustpark blev färdig runt år 1700 och var placerad på samma plats som 1640-talsträdgården. Köksträdgården flyttades från den ursprungliga platsen till en väl tilltagen yta i ytterkanten av anläggningen. Köksträdgården var uppdelad i 6 stycken kvarter, varav 3 något mindre. Ett rödmålat plank omgav köksträdgården¹³¹. Frågan är om ”Strömsbergs köksträdgård”, liksom Leufsta hade en lustpark (se figur 17,18). Det mest troliga i Strömsbergs fall är att det var en fruktträdgård med kombinerade grödor, enligt den fria nordeuropeiska/ germanska stilen .

Att köksodlingen i Leufsta placerades långt från herrgården, betydde inte att dess betydelse hade minskat. Att idka självhushåll var att följa tidens ideal. Leufstas köksträdgård behöll sitt strama utseende med raka kvarter, fruktträd bland odlingsbäddarna och större trädrader planterades bara i kanterna av kvarteren. Köksträdgårdens placering och nyttokaraktär lämnades orörda (se figur nr 18).¹³²

Strömsberg klarade sig från rysshärjningarna 1719, medan Leufsta brändes ner. Efter rysshärjningarna 1719 återuppbyggdes herrgårdsanläggningen i Leufsta enligt den tidigare franskinspirerade barockplanen. Trädgården fick då ett mer lättsamt och förenklat uttryck. Trädgårdens olika funktioner, blev fortsatt uppdelat i köks, träd och lustgård.¹³³ Ofta kvarhöll de svenska herrgårdarna och slotten sina formträdgårdar närmast huvudbyggnaden, men anpassade sedan dessa med en nyanlagd romantisk park.¹³⁴

Figur nr 18. Leufsta barockanläggning. Till vänster syns den nya köksträdgården. (Foto: Ur Wäsströms examensarbete om Lövsta köksträdgård. Okänd konstnär).

131Wäsström, 2008, sid 14

132Wäsström-Juhlin, 2008, Sid 14-16

133Wäsström-Juhlin 2008, sid. 12-14

134Flinck, 1994, sid 66

Köksträdgård i det närbelägna Österbybruk

Växtmaterial från 1700-talet har varit svårt att hitta specifik information om gällande Strömsberg. Av den anledningen har vallonbruket Österby varit intressant att jämföra med, då det också är ett vallonbruk i Uppland, endast ett par mil från Strömsberg. Där finns några köpuppgifter om fröer och köksväxter. Annika Carlborg beskriver i sitt examensarbete ”Vårdprogram för Österbybruks köksträdgård”, 2004, ett antal nyttoväxter med anknytning till Österbybruks köksträdgård från 1745 där följande växter räknas upp:

Sockerärter <i>Pisum sativum</i>	Senap <i>Sinaps L</i>	Syra	Selleri <i>Apium graveolens L</i>
Vitkål <i>Brassica oleracea L</i>	Gröna spritärter <i>Pisum sativum</i>	Sommarkrasse <i>Lepidium sativum L.</i>	Syltgurkor <i>Cucumis</i>
Persiljerötter	Gröna skidärter	Turkiska bönor	Stickelbär (Krusbär) <i>Ribes uva-crispa L.</i>
Morötter <i>Daucus L</i>	Persilja <i>Petroselinum crispum</i>	Purjolök <i>Allium porrum</i>	Kålrötter <i>Brassica napus L</i>
Grå ärtor	Vinbär <i>Ribes nigrum L</i>	Skallösa ärter	Rödlök
Mejram <i>Origanum vulgare L</i>	Palsternacka <i>Pastinaca sativa L</i>	Pepparrötter <i>Armoracia P.</i>	Rovor <i>Brassica napa L</i>
Kål <i>Brassica oleracea L.</i>	Rödbeta <i>Beta vulgaris</i> ¹³⁵		

Tabell nr 7. Nyttoväxter i Österby. Källa : Annika Carlborg, 2004.

Trädgårdsmästarna näringsidkande förehavande i Österby i mitten av 1700-talet, beskrivs i Trädgårdens conto i Österby bruks journalböcker. Annika Carlborg har tittat på detta i sitt examensarbete om Österby köksträdgård. I sitt arbete sammanfattar hon Österby Trädgårds köp och säljrelationer med andra bruksträdgårdsmästare i området. I Trädgårdscontont beskrivs ett antal köp av trädgårdsfröer och grönsaker. Vidare beskrivs även vilken trädgårdsmästare de köpt och sålt varor till. Petter Dillström köper 300 st sparrisplantor 1762, året efter köper han från trädgårdsfröer från Amsterdam. Detta är intressant, eftersom Magnus Blanck, i Stiftelsen Strömsberg industriminnen berättat att sparrisodlingar funnits i Strömsberg åtminstone under 1900 talet och att Louis de Geer odlade sparris redan på 1640-talet.

Trädgårdsmästare Kampff på Leufsta, vars kontakter med Linné är kända, sålde 1770 trädgårdsfröer till Österby. Trädgårdsmästare A Öhring fick 1768 köpa Kohl och diverse grönsaker av Österby Trädgård. Öhring sålde blomkåls och lövkojsfröer samt Porcelleine till Österby Trädgård, ett slags grus (vanligt förekommande i gångar i prydnadsträdgården). kål, kålrötter, morötter och vitkål såldes 1763.¹³⁶

135 Latinska namn har jag hittat i Mossbergs bok Svenska floran, 2003, den virtuella floran

136 Carlborg, 2004, sid. 22-23

Något om köksträdgårdar i Sverige vid den här tiden

I sviterna av reduktionen, fick adeln svårt att sköta sina storslagna barockanläggningar, vilket ökade lusten för mindre skötselintensiva anläggningar. Sverige skulle bli självförsörjande med nationell framställning av mat. Trädgårdsidealet förenklades under den så kallade frihetstiden och nyttoodlingen kom mer i fokus. Dekoration med blommor i urnor, skedde i mindre personligare skala. I trädgården mixades kvarter för köksväxter, fruktträd och lustträdgård och ¹³⁷ ibland planterades fruktträd och bärbuskar i de så kallade engelska parkerna, men resterande nyttoväxter hörde till den regelbundna odlingsdelen. Köksträdgårdarna hölls alltid låsta och bara trädgårdsmästaren hade nyckel dit. ¹³⁸

Det svenska trädgårdsmästarämbetet anlades upp på 1700-talet, vilket gjorde att de svenska trädgårdsmästarna satte de utländska mästarna under debatt ¹³⁹ och vikten av hänsyn till landets kalla klimat och de krav som ställdes på växter kom mer i fokus. De utländska mästarna fokuserade på vikten att följa det nyaste modet och tekniken på kontinenten. bokverk gavs ut om hur man skulle grundlägga sin trädgård, dess skötsel, redskap, orangerier, varmbänkar och ympning ¹⁴⁰. Många amatörer satte spaden i jorden under denna period. Arkitekten Winblad förespråkade under mitten av 1700-talet en billigt anlagd trädgård med låg skötselkostnad, men med tilltalande exteriör innehållandes stor andel fruktträd och jordfruktvarter. Det var få prydnader, ofta gräskvarter med lister med rosor, klippta granar, lusthus och alléer av träd ¹⁴¹.

I odlingskvarteren strävade de svenska trädgårdsmästarna efter att få in så i stor mängd sol som möjligt, vilket var orsaken till att stora träd inte placerades inne i kvarteren (Se figur 11), som var brukligt i södra Europa. Här i Sverige planterades stora lövträd i köksträdgårdens ytterkanter och små fruktträd placerades i rabatterna (Se figur 29). Listerna kunde bestå av t ex lavendel, nejlikor, borstnejlikor, provinsros, vit ros, mossros, orangerikrukor, jordgubbar, ärtor, tulpaner, kärnsådd av äpple och oxel, kejsarkrona, trädgårdsfigurer, lusthus, klippta granar mm. ¹⁴²

I varmbänkar såddes morötter, persilja, rädisa redan i januari ¹⁴³, i februari planterades kronärskockor och vit och blomkål, i mars melon och timjan, purjolök, salvia, vit spansk lök, blomkål, huvudsallad samt eventuellt anlades Sparrissängar (Sparris kunde höstsås). I april iordningställdes en yta med pepparrot, plantering av frösorter, tex pettersiljerötter, sockerrötter, vitkål och brunkål ¹⁴⁴. Sådd skedde med hjälp av snören för att få rätt avstånd mellan rader. I vallonbruket Österbybruk hade man år 1749 vindor av järn till sin hjälp i stället för trädgårdssnöre. ¹⁴⁵

137 Mårtensson, 2002, sid 14

138Flinck, 1994, sid 65 ff

139Mårtensson, 2002, sid 15

140 Mårtensson, 2002, sid 18

141Flinck, 1994, sid 55

142Flinck, 1994, sid 54-55

143 Mårtensson, 2002, sid 124

144Mårtensson, 2002, sid 128

145Ahrland, 2005, sid 57

Figur nr 19. Brukskontoret och köksträdgården till vänster om byggnaden. Delar av allén runt Strömsbergs köksträdgård är med. Det är förmodligen alm, *Ulmus glabra* som syntes, liksom en prydnadsbuske och ett staket. Till vänster där busken står, ställdes en staty på 1900-talet, samt en rundel och soffor.

Trädgårdsmodet en bit in på 1700-talet gick från svulstiga barock till, mer enkel form av fransk formträdgård, där nyttoträdgårdens växtmaterial, åter fick synas i formparkernas kvarter, tillsammans med blomsterkvarter, i ett sätt att kombinera ett effektivt jordbruk med en tilltalande herrgårdsmiljö. Köksväxtkvarteren blev på grund av denna inriktning, mer dekorerade i kvartersindelning och planeringsmönster¹⁴⁶.

Nyttoaspekt och självhushåll blev mer i fokus beroende på de svårare tiderna för adeln vid reformationen, men även på den rådande samhällssynen på naturen och statens vurmande för självhushållet. Grönsakerna var en basföda som adeln skulle odla själv, men även exotiska frukter som blev allt vanligare då orangerier och senare drivhus blev var adelspersons egendom.¹⁴⁷

1800-talet

Strömsberg får drivhus

Strömsbergs köksträdgård fick flera växthus och det gjorde att man kunde ha tidigare drivning av sommarblommor och exotiska växter, samt köksväxter till exempel melon.

Växtmaterialet i Strömsbergs köksträdgård under 1800-talet har jag inte hittat någon information om, men förmodligen utökades sortimentet rejält både bland krukväxter, exotiska frukter och tidiga grönsaker¹⁴⁸. Exempel på vanliga växter på 1800-talets herrgårdar var *Solanum tuberosum* potatis, *Asparagus officinalis* sparris och *Fragaria x ananassa* jordgubbe, *Rheum rhabarbarum* rabarber, orangeriväxter som *Howea balmoreana* förmakspalm, *Livistonia chinensis* solfjäderspalm, *Agave americana* Agave, *Tagetes erecta* tagetes, *Ficus carica* fikon och *Prunus persica* persika och *Senecio cineraria* silverek¹⁴⁹.

Förändringarna på Strömsbergs köksträdgård var flera under 1800-talet. Enligt Enskifteskartan (figur nr 20) fick trädgården en rundel i mitten av korsgångarna. Inspektorsbostaden har uppförts sedan den tidigare Storskifteskartan från 1780. Det är inte otänkbart att ett lusthus placerades i trädgårdens rundel. (se figur nr 20). Laga skifteskartan 1824 och kartan över Strömsberg från 1853 visar att ännu hade inga växthus anlagts vid

146Flinck, 1994, sid 54

147Flinck, 1994, sid 47-49

148Flinck, 1994, sid 109

149Flinck, 1994, sid 105-106

trädgården, så vida de inte bortsetts vid inritningen.

Växthuset i Strömsbergs köksträdgårds nordvästra hörn fanns inte med på 1853 års karta, men förmodligen hade Carl de Geer börjat förbereda för växthuset då eftersom värdshuset och fältskärbostaden som tidigare legat intill trädgårdens nordvästra hörn, då var rivna.

Trädgården på 1853 års karta hade 6 kvarter, mot tidigare 4 (Se figur nr 21). Kanske var det under den här perioden som en ny plan för köks och fruktträdgården gjordes (Se figur nr 12). Strömsbergs köksträdgård hade enligt 1853 års karta tydligen minskats en aning i söder, jämfört med enskifteskartan (Se figur nr 20), kanske på grund av all vegetation som skuggar trädgården, eller att det behövdes yta för det ishus¹⁵⁰ för kött och mjölk som uppfördes intill köksträdgården (vit byggnad på figur 21).

Inte långt efter att denna plan ritats, uppfördes växthuset i Strömsberg, enligt Anderssons inventering.¹⁵¹ Mellan Brukskontoret och klensmedjan¹⁵² var det en grusyta 1853 och kanske var det en parkyta där redan på 1850-talet (Se figur nr 21) .

Figur nr 20. Enskifteskarta från 1821. Strömsberg. Rundlar blev populärt och mer friväxande vegetation. På denna karta syns bl a fältskärbostaden i nordvästra hörnet av Strömsbergs köksträdgård. Trädgården Nr 182 söder om herrgården ser ut att vara borttagen och kallas nr 14.

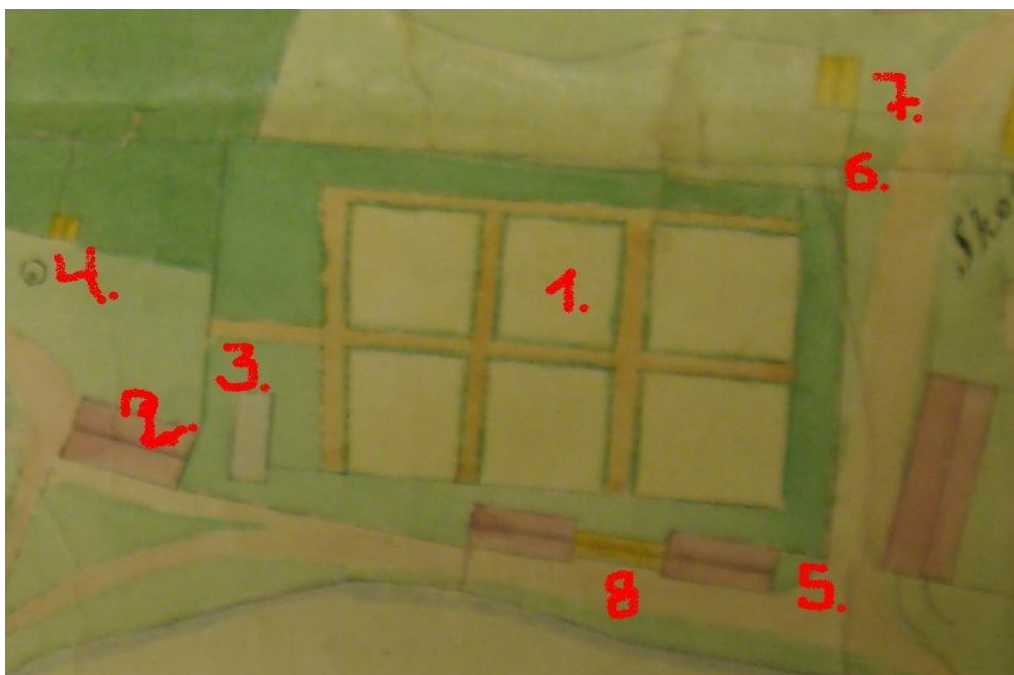
150 Intervju med Magnus Blanck, Stiftelsen Strömsbergs industriminne 2009-12-17

151 Andersson, 2003, sid 66

152 Nationalencyklopedins hemsida (elektronisk) Sökord: Klensmide <http://www.ne.se/sok/klensmide>

Tillgänglig 2010-01- 21

I mitten av seklet, då Carl de Geer fortfarande ägde Strömsberg, gjordes förmodligen en omdaning av trädgården. Ett ishus uppfördes i södra delen av trädgården, fältskärbostaden revs, gångarna omdanades och kvarteren blev fler, men mindre till ytan än tidigare. Odlingen av köksväxter expanderade generellt och även fruktträdodling och nya sorter av svarta och vita vinbär och krusbär blev populära, liksom rabarber¹⁵³. Ännu i mitten av 1800-talet, fanns inte några växthus i Strömsberg, enligt Sjödins karta, men troligen var rivningen av Fältskärbostaden, ett första steg i byggandet av drivhus i Strömsberg. Enligt Anderssons inventering av orangerier i Uppland, fick Strömsberg sitt första växthus på 1850-talet.

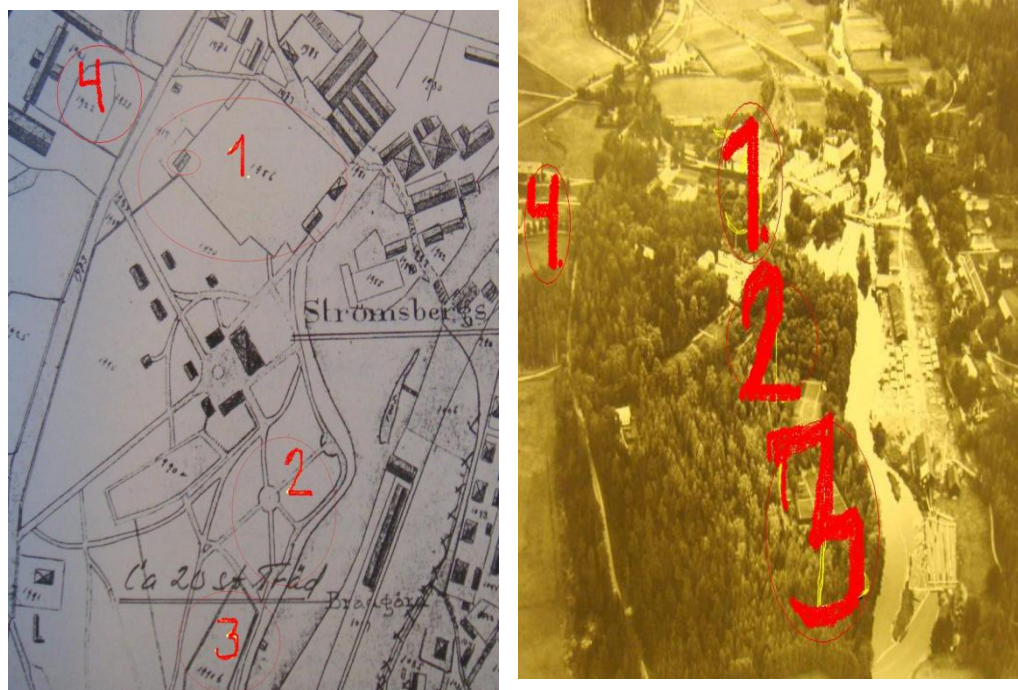

Figur nr 21. På kartan ser man att Carl de Geer har utökat men krymt kvarteren(1) i Strömsbergs köksträdgård. Inspektorsbostaden var kvar.(2) Ett ishus (3) har uppförts, klocktornet (4), brukskontoret(5) och Dankwardts fältskärbostad har rivits(6), medan Gästgiveriet (7) är kvar. En grusyta har anlagt intill brukskontoret(8). På kartan finns ännu inga drivhus. (Stora Kopparbergs bergsslags arkiv, Falun. 505 63, J6 Bruksfolkets kryddgårdar och hemsロットor, 1853)

Figur nr 22. Vy från Strömsbergs herrgård. Strömsbergs fick under 1800-talet färgsprakande rabatter och rundlar, både vid herrgården och i Strömsbergs köksträdgård (se figur nr 20)Foto: Upplandsmuseet, arkiv, Tolfta socken.

I Strömsberg finns det uppgift om 5 trädgårdsmästare födda under 1800-talet¹⁵⁴. Två av dem var födda i Strömsberg, de andra kom utifrån. År 1867 anlades en plantskola söder om herrgårdsområdet under Charlotta och Baltzar von Platens tid.

Figur nr 23 Karta och flygbild över den nya parken från 1901, plantskolan och Strömsbergs köksträdgård. Strömsbergs köksträdgård ligger längst i norr (1), nya parken ligger öster och söder om herrgården(2) och plantskolan som anlades 1867 (3) ligger nära Tämnrån i södra delen av parkområdet och i väster byggdes nya jordbruksbyggnader(4). (Upplandsmuseets arkiv, akt om Tolfta socken.

I Strömsbergs köksträdgård(1) uppfördes två växthus i mitten till slutet av 1800-talet, men de ser inte ut att vara med på kartan i figur 36b.

I plantskolan (se figur nr 23) odlades skogsplantor, men även parkträd, prydnadsväxter och buskar . Vid plantskolans anläggning fanns bland annat skogvaktare A Martin från Skåne och jägmästare T. Bernhard i Strömsberg. Personal utbildades i sådd, plantering och omskolning¹⁵⁵.

Inventarielista – Strömsberg år 1890

Trädgårdssoffor	Vattentunnor
Måttband	Vattenösor
Handsprutor	Trädgårdssaxar
Vattenkannor	Järnspekt

154Strömsbergs bruk – människor och miljöer, 2008, Cd-verson

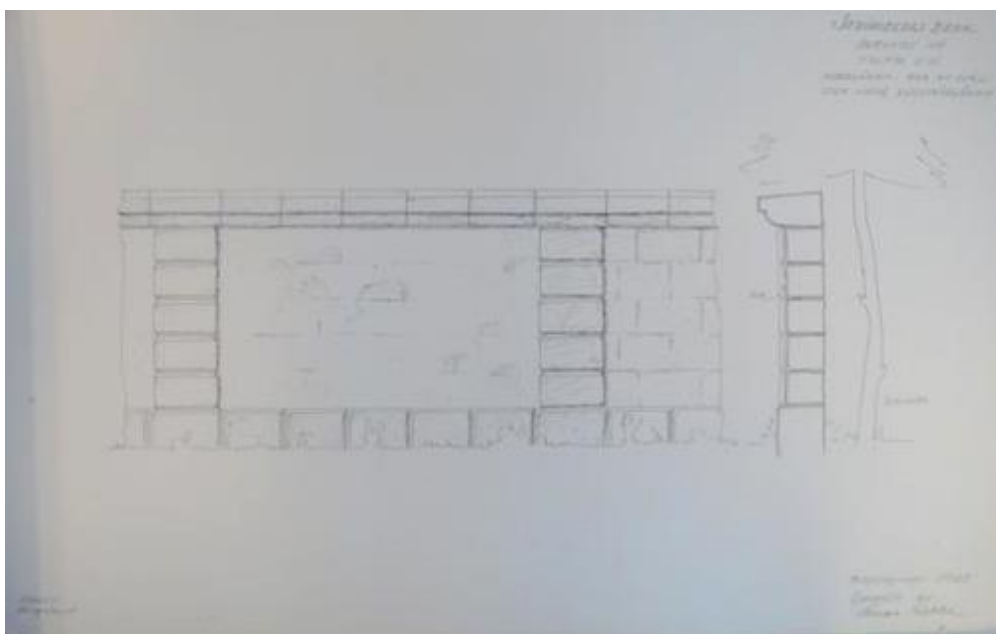
155 Malmberg, 1917, sid 195

Stocktångar	Skottkärror
Skyfflar	Dragkärror ¹⁵⁶
Planteringshackor	
Såningshackor	
Såningskrattor Vattenkannor	

Tabell nr 8. Redskap som användes i Strömsberg på 1890-talet. Inventariebok 561, Strömsbergs bruk Stora Kopparbergs bergslags arkiv, Falun.

I inventarielistan beskrivs trädgårdsoffor, vilket innebar att man vistades i trädgården, men kanske gällde inventarielistan även park och plantskola och att bänkar ställdes ut där.

Greve Axel Wachtmeister, far till Henning Wachtmeister, ägde Vanås, Kulla Gunnarstorp samt Strömsbergsverken. Henning tog 1896 över Strömsbergsverken som disponent och bruksägare i ovetenskapen att han skulle bli den siste greven i tjänst på Strömsbergs bruk.¹⁵⁷ I området söder om herrgården och längs Tämnrån påbörjades planeringen av en ny park¹⁵⁸, då Henning Wachtmeister flyttat in 1896¹⁵⁹. Det var en park gjord efter Gustav Svenssons ritningar.¹⁶⁰ Innan parken byggdes, flyttades stallet till en ny plats nordväst om herrgårdsområdet (se figur 23).

Figur nr 24 Mur runt Köksträdgården putsad och gjord i slaggsten. Ritningen utfördes år 1920 vid Stora Kopparbergs bergslags inventering av bruket i text, skiss och fotografier. Stora Kopparbergs bergslags arkiv i Falun nr. 1316.

Strömsbergs köksträdgård jämfört med Leufsta bruk

Under första hälften av 1800-talet under Karl de Geer den äldres period, skedde troligtvis inte

156 Stora Kopparbergs bergslags arkiv

157 Malmberg, 1917, sid 19

158 Malmberg, 1917, sid 195

159 Helander, 1990, sid 3

160 Intervju med Magnus Blanck, Stiftelsen Strömsbergs industriminne 2009-11-15

några stora förändringar i köksträdgården på Leufsta, en period då Strömsberg fortfarande ägdes av familjen de Geer. År 1861 kom de Geers dotter Charlotta och hennes man Baltzar von Platen att ta över Strömsberg¹⁶¹ och därmed skiljdes Leufsta och Strömsbergs gemensamma ägande för gott.

Det var under perioden från 1860-talet då bruken skiljts, som en del satsningar på trädgårdarna i Leufsta gjordes, under Karl de Geer d.y:s ledning. Karl de Geer d.y:s stora botaniska intresse och engagemang, förmodligen uppmuntrad av tidens ideal, gjorde att Leufstas trädgårdar fick ett uppsving.¹⁶² Trädgårdarna på Karl d.y tid präglades av ideal från England med stora frilandsodlingar och en väl tilltagen växthusodling. I och med industrialiseringen kom många nya tekniska lösningar t ex drivhus uppbyggda av smidiga järnkonstruktioner med väggar och tak av glas. I Leufsta utökades antalet drivhus under trädgårdsdirektör Jan Olov Strindbergs (bror till August Strindberg) tid och vid sekelskiftet 1900 finns fem växthus i Leufsta. Det skedde en specialisering av odling i växthus där man kanske odlade vin i ett och persikor i ett annat. Dessa drag syns även i Strömsberg, som också fick flera växthus med viss inriktning, ett för palmer, ett för vindruvor.¹⁶³ Odlingen av orkideer var stor på Leufsta och ett särskilt drivhus anrättades för detta. Detta är inget som prioriterades i Strömsberg, vilket var ett av många exempel på de olika ekonomiska förutsättningarna som fanns mellan Leufsta och Strömsberg. Utbudet av olika namnsorter var aldrig så stort som under den perioden och de Geer köpte bl a in en mängd exotiska växter från Botaniska trädgården i Uppsala.

Strindberg var anställd som trädgårdsmästare på Leufsta. Vinkast och persikohus skötte han själv. Blomsterodlingarna var särskilt omfattande under denna tid både i drivhus och i trädgården. Grönsksodlingen var även den stor, bland annat är sparrisodlingens bäddar var försedda med värmeslingor, så att baron skulle få färsk sparris till julen¹⁶⁴.

På 1880-talet kom barockparken att omdanas i Daniel Mullers anda i tyskstil där tidigare raka gångar blev runda, elipsformade, men symmetriska.¹⁶⁵ Jan Olof Strindberg genomförde detta projekt under sin tid som trädgårdsdirektör.¹⁶⁶ På 1890-talet, fick Leufsta ett persikohus samt tre nya växthus, ett för rosor, ett för orkideer och ett för övriga blommor. Eldning skedde i eldgröpar utanför byggnaden. Varmbänkar drogs igång i februari och i senare delen av april sattes grönsaker i kallbänkar.¹⁶⁷ De rundlar som anlades i Strömsberg, vid herrgården och i köksträdgården, antas vara i den tyska stil som fanns i Leufsta.

Under denna period, var det vanligt att låta träden växa fritt och delvis skymma byggnaderna och klängväxter fick slingra upp längs väggar¹⁶⁸.

Utbudet av köksväxter var aldrig så stort som under 1800-talet, då mängder av fröer och växter fördes in i landet. Herrgården fick en rundel med tapetgrupper, med rabatter som skulle se lika dana ut under hela säsongen. I växthuset drev man upp sommarblommor till

161 Von Platenföreningens hemsida (digital) <http://www.vonplatenforeningen.se/BaltzarJEvonPlaten.htm>

Tillgänglig 2010-01-21

162 Wäsström-Juhlin, 2008, sid 17, 20

163 Intervju med Magnus Blanck, Stiftelsen Strömsbergs industriminnen 2009-11-17

164 Wäsström-Juhlin, 2008, sid 19

165 Flinck, 1994, sid 92

166 Wäsström-Juhlin, 2008, sid 12-17

167 Wäsström-Juhlin, 2008, sid 18

168 Flinck, 1994, sid 92

herrgårdsparken.¹⁶⁹

Herrgården ville täcka hushållets behov av färska grönsaker och frukter, så att det täckte över hela året. För att få färska grönsaker på vintern, lagrades rotfrukter, man torkade och kokade frukt och bär.¹⁷⁰

För att få en snabb etablering odlades grönsaker och bär i drivbänkar och växthus, med hjälp av färsk gödsel som alstrade värme.

I slutet av 1800-talet blev det vanligare att större herrgårdar arrenderade ut trädgården till en trädgårdsmästare.

Inspektör för jordbruk och trädgårdsmästare var ofta jämlika och de samarbetade ofta. På våren och hösten behövde trädgårdsmästaren häst och plog för trädgården och gödsel skulle delas mellan dem. Relationen till greven kunde bli personlig, då trädgårdsmästaren ofta jobbade nära ägarna. Lönen bestod i lön och i natura. Bostaden var ofta fri. Eleverna hade fri kost och logi och kontant lön. Ibland blev vinst vid försäljning av trädgårdsprodukter en del i trädgårdsmästarens lön. Gifta kvinnor fick inte full juridisk och ekonomisk myndighet förrän i början av 1900-talet, men bruksägarens fru hade oftast ansvar för trädgården och kunde själv bestämma över den vinst som blev där.¹⁷¹

1900-talet

Strömsberg

År 1901 stod den stora ”Nya parken” klar i så kallad engelsk stil, ett verk av överskogmästare Gustaf Svensson¹⁷². Genom satsningar på välordnade planteringar och parkanläggningar fick Strömsbergs herrgårdsanläggning då en ytterligare förfinad trädgårdskultur som tidigare saknats, kanske beroende på att flera tidigare ägare inte varit permanent bosatta i Strömsberg (De Geer och von Platen). Vid den här tiden fanns plantskolan, den nya parken¹⁷³, Strömsbergs köksträdgård, skolträdgård och många andra privata trädgårdar.¹⁷⁴ I Strömsbergs köksträdgård bedrevs under 1900-talet drivhusodling, drivbänksodling av köksväxter och sommarblommor, frilandsodling för köksväxter, samt frukt och bärodling¹⁷⁵.

169Flinck, 1994, sid 93-94

170 Flinck, 1996, sid 100

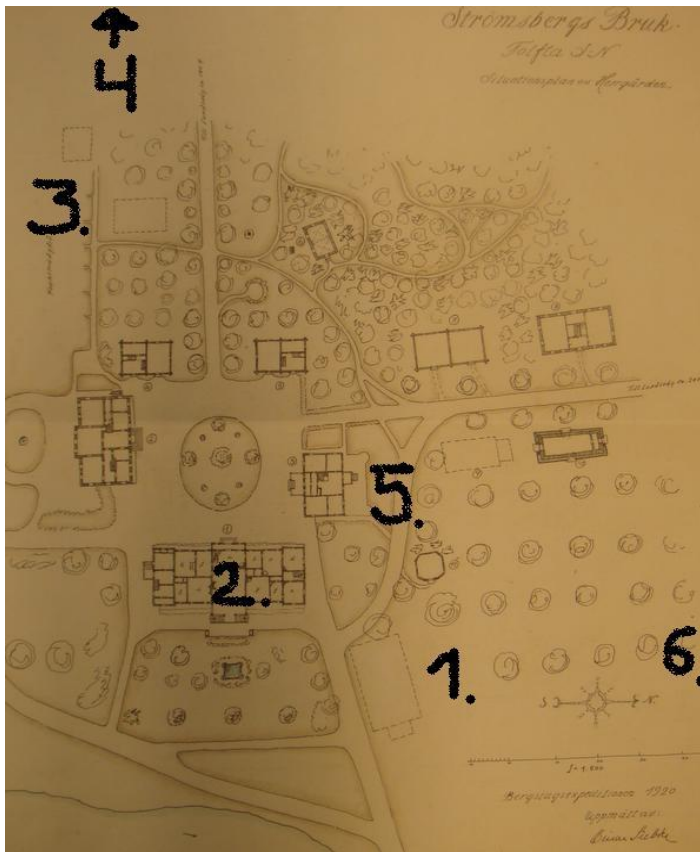
171Flinck, 1994, sid 98-101

172 Malmberg, 1917 sid 195

173Malmberg, 1917, sid 195

174 Malmberg 1917, sid 95

175Intervju med Magnus Blanck, Stiftelsen Strömsbergs industriminnen, 2009-11-17

Figur 25. Situationsplan över Strömsbergs herrgård. Grund av inspektorsbostaden (1), Strömsbergs herrgård (2), Frukträdgård (3), mot nya parken och plantskolan(4), Enanders bruksherrgård (5) barrträd intill klockstapeln (6). (Foto: Stora kopparbergs bergsslags arkiv i Falun Bergslagssexpeditionen 1920, Handlingar).

Driften av Strömsbergs köksträdgård sköttes fram till 1920 då bruksägare greve Wachtmeister sålde bruket för 16 miljoner kronor¹⁷⁶, vilket var en ansevärd summa på den tiden. Greve Henning Wachtmeister bodde kvar i herrgården till 1930-talet. Vid Stora Kopparbergs övertagande gjordes en inventering av Stora Kopparbergs bergsslag och där beskrevs att Strömsbergs köksträdgård både var en frukt och köksträdgård och att den var utarrenderad. Detta tyder på att trädgårdsmästare Malmberg alltså arrenderade trädgården.

Trädgårdsmästaren tog tillvara på sparrisstänglar med frö och kombinerade dessa med bastnejlikor i blomsterarrangemang/buketter till familjen Wachtmeister. Herrgårdsfolket fick alltid ta grönsaker och frukt först till sitt hushåll, innan bruksbefolkningen fick möjlighet att köpa sitt. Magnus Blanck berättar att bruksbefolkningen fick köpa bland annat jordgubbar och potatis, samt fallfrukt för 5 öre litern. Till plöjning och harvningsarbete i trädgården, användes brukets hästar¹⁷⁷.

På flygbilder och en plan från tidigare hälften av 1900-talet syntes mycket vegetation i och runt Strömsbergs köksträdgård som gav ett lummigt, men förmodligen skuggigt uttryck. (Se figur nr 28,25). Magnus Blanck berättade om en stängd trädgård med grindar, skyddshäckar, murar och taket (Se figur nr 26, 27).

176 Blancks opublicerade anteckningar

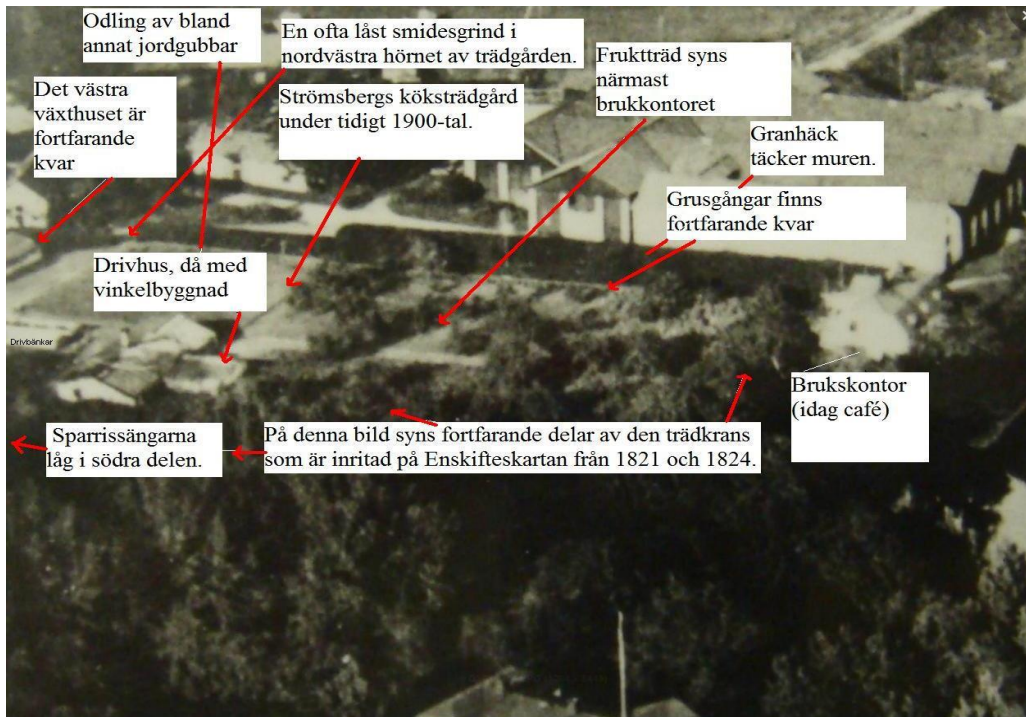
177 Intervju med Magnus Blanck, Stiftelsen Strömsbergs industriminnen, 2009-11-17

Figur nr 26. Slaggstensmuren och granhäcken skyddade trädgården mot norr 1920. (Foto : Stora kopparbergs bergsslags arkiv, Falun, 1316, Handlingar)

Figur nr 27. Vy från Strömsbergs köksträdgårds nordvästra hörn på 1910-talet. Den lägre delen av granhäcken(1), handlarens dotter(2), , vacker järngrind till Strömsbergs köksträdgård(3), en av brukets smeder(4). (Foto: Stora kopparbergs bergsslags arkiv i Falun, nr 1316, Handlingar).

Figur nr 28. Flygbild över Strömsberg mot norr. Gavelbyggnad är kvar på drivhuset och växthuset med vindruvor är kvar liksom drivbänkar. Fotografiet är taget på 1920-talet. (Foto: Utställningsmaterial, Magnus Blancks ägo. Redigerad av Nicklas Gustafsson).

Längst i nordväst låg ett växthus med bla druvodling och ungefär mitt i trädgården låg ett annat växthus även kallat ”Palmhuset”. Vissa delar av drivhusen hade andra användningsområden, som förråd av trädgårdsredskap, lökförvaring och torkning av frukt och bär. Torkningen av frukt skedde intill pannan. Magnus Blanck berättade att för att värma dessa drivhus, eldade personalen i en panna som låg inne i drivhuset. Vattenledningar hade dragits från pannan till olika delar av växthuset (Se figur nr 33). Strömsbergs köksträdgård hade en relativt tilltagen trädgårdsmästarbostad, med planteringar och grusgångar.

Figur 29 Strömsbergs trädgårdsmästarbostad. Tidigt 1900-tal. (Foto: Utställningsmaterial brukskontoret. I Magnus Blancks ägo)

Figur nr 30. "Palmhuset" i Strömsberg. I drivhuset syns trädgårdsmästare Ragnar Strömberg, Einar Olsson och Elis Eriksson (Foto: I Magnus Blancks ägo).

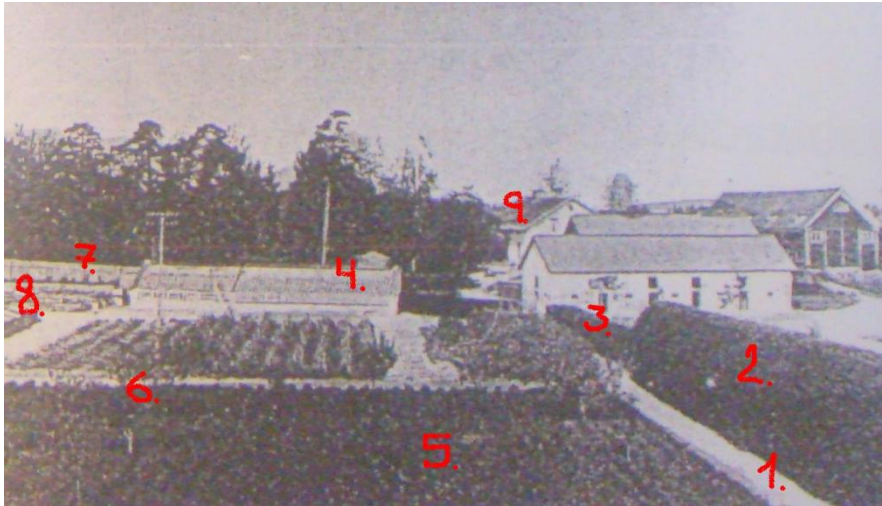
Sparrisodlingarna låg närmast intill klockstapelns och ishustens berättar Magnus Blanck och bäddarna var uppkupade. Häcken var lägre längst mot väster, vilket indikerar att den delen tillkom senare. På en bild från Strömsbergs köksträdgård (Se figur nr 31) syns odlingarna. Rutnätsystemet med gångar i grus tycks ha funnits kvar under 1920-talet (Se figur nr 31, 28).

De odlingar som fanns på herrgårdarna i landet, blev under 1900-talet allt mer specialiserade på några få grödor¹⁷⁸. Frukttodling var fortfarande viktig och herrgårdarna utnyttjade sina växthus och drivbänkar för odling av tidiga grönsaker, exotiska frukter och krukväxter. Sparris, jordgubbar och hallon¹⁷⁹ var lättsålda köksväxtningsprodukter.¹⁸⁰ En annan inriktning var plantskoleskötsel, där man odlade t ex aster, iris, pioner, höstflox.

178Flinck, 1994, sid 109

179Flinck, 1994, sid 109

180Telefonintervju med Magnus Blanck, Stiftelsen Strömsbergs industriminne, 2009-11-15

Figur nr 31. Vy mot nordvästra hörnet av Strömsbergs köksträdgård tidigt 1900-tal. Gångsystemet var då kvar (1), liksom granhäcken mot norr. Den närmaste delen av häcken är högre och förmodligen äldre än (2) den bakre delen (3). Västra drivhuset med vinddruvor(4) försvann på 50-talet. I trädgården bedrevs frilandsodling(5), samt fruktträdodling(6). Längst i mot väster syntes en mur(7), liksom drivbänkar(8). Utanför trädgården låg Strömsbergs vårdshus som fick sina grönsaker direkt från trädgården(9). Foto: (I Magnus Blancks ägo).

På friland odlade personalen jordgubbar¹⁸¹ *Fragaria x ananassa*¹⁸², *Potatis Solanum tuberosum*¹⁸³ och *Asparagus officinalis*¹⁸⁴ Sparris¹⁸⁵. Förkultivering skedde på våren i drivhusbänkar som var placerade mot den västra muren och grönsaker som förkultiverats planterades sedan ut. Där skedde förkultivering av frön och uppdrivning av grönsaker och sommarblommor. Bland sommarblommor drevs Aster upp.¹⁸⁶

Trädgårdsarbetarna lade halm, respektive gödsel i botten av drivhusbänkarna, jord lades ovanpå och sedan kunde grönsaker och sommarblommor drivas upp, så att man fick en tidig skörd och blom¹⁸⁷.

181Intervju med Magnus Blanck, Stiftelsen Strömsbergs industriminnen, 2009-11-17

182 Mossberg, 2003, sid 302

183Mossberg, 2003, sid 526

184Mossberg, 2003, sid 688

185Intervju med Magnus Blanck, Stiftelsen Strömsbergs industriminnen 2009-11-15

186Intervju med Magnus Blanck, Stiftelsen Strömsbergs industriminne 2009-11-15

187Intervju med Magnus Blanck, Stiftelsen Strömsbergs industriminne 2009-11-15

Figur nr 32. Unge trädgårdsmästaren Elis Eriksson stod i växthuset i Strömsberg på 1930-talet. (Foto: I Magnus Blancks ägo).

En av Strömsbergs trädgårdsmästare var ”Torntildas” Elis Eriksson, som föddes på 1910-talet. Han växte upp i Strömsberg och var redan som liten med i drivhusen (figur nr 30). Eriksson fortsatte sedan sin karriär i Tungelsta utanför Stockholm. Det var ofta pojkar som just slutat skolan, samt äldre personer som ville dryga ut sin lön som fick anställning i trädgården. De fick 12 öre i timmen för att jobba i Strömsbergs köksträdgård och blev kallade 12-öresgubbar. En av de anställda var Söderberg var en man som bodde i grannbyn Lunda på 1920-30-talet och han jobbade på äldre dar i trädgården. Uppgifter som klippning, krattning och rensning, skörd var vanliga. Han hade ofta en korg med sig i sitt arbete¹⁸⁸.

Under 1940-talet drevs Vårdshuset och Strömsbergs köksträdgård av Kalle Holm, som tidigare varit smed på bruket. Efter Holm tog Cleasson över som trädgårdsmästare och drev även plantskolan.¹⁸⁹ Rune Eriksson¹⁹⁰ berättade att han som grabb var in i växthuset under 1940-talet, då han gick i skolan i Strömsberg. Han minns särskilt att det växte vindruvor i det växthuset (Se figur nr 31).

188 Intervju med Magnus Blanck, Stiftelsen Strömsbergs industriminne, 2009-11-17

189 Intervju med Magnus Blanck, Stiftelsen Strömsbergs industriminnen 2009-11-15

190 Intervju med Rune Eriksson, Hobbyodlare, Strömsbergs köksträdgård. 2010-01-03

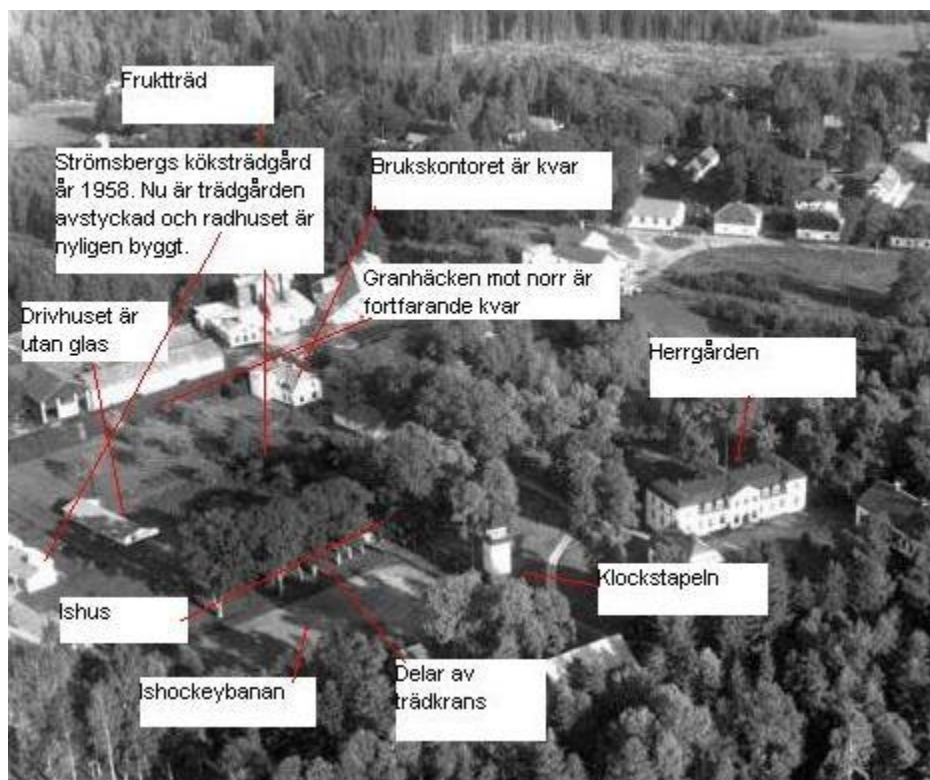

Figur nr 33. Odlingar och drivhus vid Strömsbergs köksträdgård på 1920-talet. Detta är förmodligen det så kallade "palmhuset", med vinkelbyggnad. (Foto: I Magnus Blancks ägo)

Figur nr 8. På bilden syns trädgårdsmästare Edvin Cleasson som tog över Handelsträdgården efter Holm. Cleasson skötte även om plantskolan i engelska parken. På bilden syns även Algot Malmberg. Rehum rhaponticum - Rabarber och ev Ribes rubrum - vinbär till höger om personerna. (Foto: I Magnus Blancks ägo).

Efter andra världskriget skedde stora förändringar i Strömsbergs köksträdgård, då den fasades ut, liksom plantskolan som först flyttades till norra sidan av bruket och den nya parken planterades igen med granskog, Strömsbergs köksträdgård styckades av på 1950-talet och ett radhus uppfördes på samma område.

Figur nr 34 Detta år 1958, var trädkransen längs södra delen av Strömsbergs köksträdgård ännu kvar liksom granhäcken mot norr och frukträd och gångarna ser ut att ha försvunnit. (Foto: Flygtrafik, AB, Upplandsmuseet, FLY 1807. Bilden är redigerad av Nicklas Gustafsson).

I samband med igenplanteringen av parken, flyttades en smedsstaty (Se figur 6) från ”Nya parken” till Brukskontoret vid Strömsbergs köksträdgård. Statyn föreställer en smed, som eventuellt ska vara Strömsbergs grundare Wellam Vervier, enligt Magnus Blanck.¹⁹¹ Statyn blev placerad i en liten rundel med rabatt, grusgång, betongsoffor och spaljé.

Figur nr 34 Algot Malmberg och Gustav Lövenhjem i nya parken, med smedsstatyn i bakgrunden. Statyn flyttades till Strömsbergs brukskontor på 1950-talet (se figur nr 6), det vill säga till östra delen av ”Strömsbergs köksträdgård”. Anledningen till denna flytt var att stora delar av engelska parken planterades igen. Det ska även finnas en minnessten ute i engelska parken med de Geers namn inristat enligt Blanck. (Foto: I Magnus Blancks ägo).

¹⁹¹ Intervju med Magnus Blanck, Stiftelsen Strömsbergsindustriminnen 2009-11-15

Figur nr 35. Ekonomisk karta över Strömsberg 1952 visar att korsformerna (1) i trädgården hade försvunnit. Brukskontoret(2), drivhuset med palmer(3) och drivhuset med vindruvor(4), samt klockstapeln(5) syntes på kartan. Ytan (1, 3) hade nu rationaliserats till ett kvarter, mot tidigare 4 kvarter och de två kvarter som låg närmare (5) hade nu minskats ned.. Radhuset var då ännu ej byggt.(© Lantmäteriverket Gävle 2009. Medgivande I 2008/1959).

Karaktären på områdets senare hälft, har präglats av klippta gräsytor, långgräs och hobbyodling samt sparsamt med trädplanteringar, undantaget sex stycken hästkastanjer som planterades år 1961 av inspektor Berg.

År 1988 instiftades kulturminneslagen, vilket möjliggjorde att även säregna trädgårdar kunde skyddas.¹⁹²

Under 1997 startade den ideella föreningen ”Vallonbruk i Uppland”, som med hjälp av sponsorer och företagare, bedrev marknadsföring av Upplands vallonbruk. Föreningen samordnade även guidningskurser, gruppbokningar och hade sitt säte vid Dannemora gruvor.¹⁹³

AVSLUTANDE DISKUSSION

Det har varit ett stimulerande arbete att springa bland bokhyllor och arkivrader för att ringa klarhet i ”Strömsbergs köksträdgårds” historia. Att hitta svar på mina frågor har varit svårare än jag tänkt mig, särskilt växtmaterialet, men genom att lägga ihop flera små fragment, ibland med hjälp av andra samtida trädgårdar, så har fruktbara svar om Strömsbergs köksträdgårds utseende, förändringar, användningsområden och växtmaterial under århundradena fått rimliga svar. Det finns definitivt mer material att gå igenom, särskilt i Stora kopparbergs

¹⁹² Flinck, 1994, Sid 112-114

¹⁹³ Vallonbruk i Upplands hemsida: (Digitalt) <http://web.vallonbruken.nu/> Tillgänglig 2010-01-07

bergsslags arkiv i Falun, men även på arkiven i Uppsala och Leufsta bruksarkiv. Jag hoppas att det har framgått att vallonernas del i den Svenska historien, dess nätverk och inflytande har påverkat många trädgårdars utseende i Sverige och att det är i de mindre anläggningarna som spåren syns mest. För att effektivt ta till sig materialet i arkiven, har jag förstått att man bör ha gott om tid, eller ha med sig en översättare, eller själv ha utvecklat sin förmåga att tolka 1600 och 1700-talets texter.

Jag hoppas att jag med min historiska beskrivning lyckas lyfta fram ”Strömsbergs köksträdgård” till allmänheten och att jag har utvecklat mig i arkivsökning. Publicering och informationsspridning är ett sätt att väcka intresset för historiska trädgårdar. Min förhoppning är att Tierps kommun och Strömsbergsborna ska känna stolthet över sin trädgårds långa historia och är inspirerade att utveckla dess möjligheter på bred front med stöd av detta underlag. Inom turismen talas det ofta om värdet att skapa paketerade upplevelser, vilket i Strömsbergs fall innebär att skapa mervärden av dess rika historiska arv. Strömsberg har möjlighet att paketera genuina upplevelser i och kring ”Strömsbergs Köksträdgård” i samklang med Strömsbergs industriminne och samarbete med andra närbelägna aktörer.

I detta sammanhang måste även marknadsföring (förslagsvis med hjälp av Föreningen Vallonbruk i Uppland), samt infrastruktur kring upplevelsen fungera, såväl skyltning (både i trädgården, E4-avfart etc), parkeringsplatser, samt tillgång till WC. Det finns en grad av intressekonflikt i att paketera en upplevelse kring det genuina på en plats, eftersom man måste förvissa sig om att kunna följa krav och lagar som myndigheter har satt upp och samtidigt tillgodose kundens krav och behov av genuin upplevelse och företagaren vill givetvis ha en lönsam verksamhet i slutändan. Orden närproducerat och genuint är ord som jag tror kan locka många nya turister eller kunder till Strömsberg i framtiden och kanske blir ”Strömsbergs Köksträdgård” inom en överskådlig tid, ett modifierat och förbättrat Wij Trädgårdar eller Gunnebo, en spännande nygammal plats att räkna med i dagens trädgårdsturism. I Stjärnholm utanför Strängnäs¹⁹⁴ har ett nytt glastak monterats på ett före detta drivhus, vilket är ett exempel på hur ett framtida projekt i Strömsbergs köksträdgård skulle kunna utvecklas.

Det dokumentationen bäst belyser, är att Strömsberg har haft en historia av trädgårdsodling, troligen ända från 1600-talet till idag. Dokumentationen har lyft fram ett antal viktiga förändringar som skett, samt intressant bild och kartmaterial, som kan vara till hjälp vid en framtida utveckling av trädgården.

Då det gäller vidare forskning om Strömsbergs köksträdgård tycker jag det skulle vara intressant att fördjupa studierna i arkiven i Falun och Leufsta för att försöka hitta växtlistor eller ekonomiska transaktioner på växtinköp. Kanske det går att hitta handlingar om den första trädgården, murarna och drivhusen i Strömsberg. Skedde någon större förändring vid Strömsbergs köksträdgård i samband med att Catharina de Geers corps-de-logi uppfördes, eller då hon flyttade in i sitt änkesäte år 1778. Går det inte att hitta något mer i arkiven, kan en arkeologisk undersökning vara ett alternativ.

194Länsstyrelsens hemsida (digitalt) <http://www.lansstyrelsen.se/NR/rdonlyres/7B5E7D1F-8CE7-4288-8EF8-468CF2C6E93F/147360/Stj%C3%A4rnholm.PDF> Tillgänglig 2010-01-20

KÄLLFÖRTECKNING

Muntliga källor

- Blanck, Magnus, Stiftelsen Strömsbergs industriminnen, telefonintervju 2009-11-15
- Blanck, Magnus, Stiftelsen Strömsbergs industriminnen, intervju och besök 2009-11-17
- Eriksson, Rune, Hobbyodlare på Strömsbergs köksträdgård, telefonintervju 2010-01-03
- Gustafsson, Jan H Gustafsson, 1:e antikvarie, Länsstyrelsen i Uppsala län, telefonintervju och besök 2009-12-27 .

Arkiv

- Leufsta bruksarkiv, Skärplinge: Räkenskapsböcker för åren 1745, 1755, 1770 ”Strömsbergs trädgårds conto”
- Stora Kopparbergs bergslags arkiv, Falun: Räkenskapsböcker för åren 1890-1900, Inventarieförteckning 1890-1900, Karta över kryddgårdar och hemslåttor vid Strömsberg, Sjödin, 1853.

Elektroniska källor

Lantmäteriets hemsida: (Elektronisk):

http://historiskakartor.lantmateriet.se/arken/s/show.html?archive=REG&showmap=true&searchType=v&nbOfImages=49&sd_base=lm03&sd_ktun=000360i4 Tillgänglig 2010-01-22

Sökord: Uppsala län, Tolfta socken, Dorkarby 1-4

Lantmäteriverkets hemsida: (elektronisk):

http://historiskakartor.lantmateriet.se/arken/s/show.html?archive=REG&showmap=true&searchType=v&nbOfImages=110&sd_base=lm03&sd_ktun=0002qskp Tillgänglig 2010-01-22

Sökord: Uppsala län, Tolfta socken, Dorkarby 1-4

Länsstyrelsen i Uppsala läns hemsida: (Elektronisk) Tillgänglig: 2009-12-29

<http://www.c.lst.se/templates/Page.aspx?id=546>

Svensk Kulturväxtdatabas: (Elektronisk) <http://skud.ngb.se> Tillgänglig: 2010-01-08

Stiftelsen Strömsbergs Industriminnens hemsida: (Elektronisk) Tillgänglig: 2010-01-07

<http://www.stromsbergsbruk.nu/stiftelse.php>

Den virtuella florans hemsida - Tvåhjärtbladiga växter (Elektronisk) Tillgänglig 2009-01-06

<http://linnaeus.nrm.se/flora/>

Carlborg, Anna, 2004: *Vårdprogram för Österbybruks köksträdgård* (digitalt) <http://ex-epsilon.slu.se:8080/archive/00000910/01/carlborg.pdf> Tillgänglig 2010-01-21

Lindblom, Kristin, 2008: *Vårdprogram – den västra engelska parken*. (digitalt) <http://ex-epsilon.slu.se:8080/archive/00002537/01/Uppsats-epsilon.pdf> Tillgänglig 2010-01-25

Wesström-Juhlin, Josephina, 2008: *Lövstabus köksträdgård och dess Trädgårdsmästare*. (digitalt) hig.diva-portal.org/smasch/get/diva2:128189/FULLTEXT01

Opublicerade uppsatser

Komstadius, Karin, 2003: *Strömsbergs bruks industriminnespark, att synliggöra en kulturmiljö*. Sveriges Lantbruksuniversitet, Ultuna

Tryckta källor

Ahrland, Åsa, 2005: *Den osynliga handen, Trädgårdsmästaren i 1700-talets Sverige*, Alnarp, SLU

Andersson, Ingela, 2003, *Historiska växthus i Uppsala län- en inventering*, Uppsala, Länsstyrelsen i Uppsala län

Attman, Arthur, 1987: *Forsmark och Vallonjärnet*. Stockholm, Forsmarks kraftgrupp

Bonnier, Ann- Catherine & Lundkvist, Kjell, 1994 (red): *Rapport från ett seminarium på Alnarp 21-23 september 1996*. Stockholm, Riksantikvarieämbetet

Bygd att vårda: Kulturminnesvårsprogram för Uppsala län. 2. Kulturmiljöer i Tierps, Älvkareby och Östhammars kommuner, 1984, Uppsala, Upplands fornminnesförenings förlag

Dunér, Sten & Dunér, Katarina, 2004: *Den gyllene trädgården*, Stockholm, Prisma

Ekund, Karl-Johan, 1990: *Bebyggelsen, Forsmarks bruk*. Stockholm, Forsmarks kraftgrupp

Flinck, Maria, 1994: *Tusen år i trädgården, från sörmländska herrgårdar och bakgårdar*, Torekällbergets museum, Raben Prisma

Florén, Anders & Ternhag, Gunnar, 2004: *Valloner, järnets människor*. Uppsala, Gidlunds bokförlag

Greber, Stig, 2008, *Strömsbergs bruk - människor och miljöer*. CD-version 2.0

Hallenberg, Mats, 2008: *Statsmakt till salu*. Lund, Nordic Academic Press

Hadenius, Stig, 2000: *Guide till Sveriges historia*. Värnamo, P.A. Nordstedt & Söner AB

Helander, Ingvar, 1990: *Bilder från Strömsberg på och i grevens tid*. Tierp, Strömsbergs bruksgille

Isaksson, Isak, 1995: *Vallonbruk i Uppland*. Uppsala, Bonnier/Upplandsmuseet

Lars-Ove, Larsson, 2000: *Vem är vem i Svensk historia från forntid till 1900*. Italien, Raben Prisman

Lundberg, Erik, 1948: *Byggnadskonsten i Sverige*. Stockholm, Nordisk rotogravyr

Lundkvist, Kjell, Alnarp, 2000: *Bidrag till kännedom om begreppet trädgård och om trädgårdsväxternas historia i Sverige*, Alnarp (lic-avhandling), SLU

Löfgren, Karin, Tomtlund, Jan-Erik, 1984: *Bygd att vårda – kulturmiljöer i Tierps, Älvkarleby och Östhammars kommuner*. Uppsala, Upplands Fornminnesförenings förlag

Karling, Sten, 1931: *Trädgårdskonstens historia i Sverige intill Le Notrestilens genombrott*. Stockholm, Albert Bonniers bokförlag

Mårtensson, Hans, 2002: *Trädgårdspraxis*. Kalmar, Akantus

Malmberg, Ernst, 1917: *Strömsbergs bruks historia*, Uppsala, Almqvist & Wiksell

Mossberg, Bo, 2003: *Den nya nordiska floran*. Stockholm, Wahlström & Widstrand

Noldus, Badeloch, 2002, *Nederländsk arkitektur i Sverige*, Stockholm, Nederländska ambassaden

Paulsson, Gregor, 1948: *Trädgårdskonst*, Första avdelningen - *Trädgårdskonstens utveckling till modern tid*. Stockholm, Bokförlaget Natur och kultur